विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या अकराव्या प्लॅनमधील
मराठी विषयाचा लघु शोधप्रकल्प

(Minor research project in Marathi under U.G.C. XI Plan)

लघुप्रकल्प विषय

‘‘मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास’’

(Marathwada Simabhagatil Bolibhashecha Chikitsak Abhyas)

डॉ. आशा शिवाजी मुंडे

संशोधन मार्गदर्शक (मराठी विभाग)

श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख महिला महाविद्यालय,

लातूर - ४१३५१२

फेब्रु.- २०१५

''मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास''

* Introduction :

भाषा ही मानवनिर्मित आहे परंतु असे असले तरी भाषा ही निसर्गाने मानवाला दिलेली अमूल्य देणगी आहे. हे आपल्यालाला मान्य करावे लागते. भाषा निर्माण होण्यासाठी ध्वनींची आवश्यकता होती तो ध्वनी निसर्गतः मानवामध्ये आहे. त्यामुळे तो भाषेची निर्मिती करु शकला.

भाषा निर्माण होण्याअगोदर माणूस आपले व्यवहार चिन्हाची भाषा, हावभावाची भाषा या माध्यमातून करत असे. कालांतराने त्याला भाषेचा शोध लागला. तिच्यात नवनवीन बदल करत आज मानसाने भाषेला उंच शिखरावर नेऊन ठेवले आहे आज माणसाने जी प्रगती केली आहे ती केवळ भाषेचा जोरावर केली आहे हे तितकेच खरे आहे.

भाषा आज परिपूर्ण आहे. तिची वेगवेगळी रुपे आपण पाहतो. प्रमाणभाषा, बोलीभाषा, विज्ञानभाषा, ललितभाषा इ. अनेक रुपे आपण पाहतो. भाषा ही बोलीच्या रुपात वेगवेगळया ठिकाणी वेगवेगळया पध्दतीने बोलली जाते. बारा कोसावर बोलीभाषा बदलते असे म्हटले जाते ते खरे आहे. प्रत्येक ठिकाणची बोली वेगळी असते. तिच्यात नाविन्य असते. बोलण्याची लकब वेगळी असते मराठवाडयाच्या सर्वच भागातील बोलीभाषेचे स्वरुप वैशिष्टयपूर्ण आहे. औरंगाबाद, नांदेड, लातूर, परभणी, जालना, हिंगोली या जिल्हयात बोलली जाणारी बोलीभाषा वेगवेगळया स्वरुपात बोलली जाते. उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड या जिल्हयात बोलीभाषेवर तेलगू व कन्नड भाषेचा प्रभाव जाणवतो. तेल[illegible]ू व कन्नड लकबीनेच सीमाभागातील मराठी भाषा बोलली जाते.

मराठवाडा सीमाभागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेचा अभ्यास एक वैशिष्टयपूर्ण अभ्यास आहे. या भागातील बोलीवर तेलगू, कन्नड भाषेचा प्रभाव असल्यामुळे त्या भाषेत वेगळेपण जाणवते. त्यामुळेच अभ्यासासाठी - **''मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास''** हा विषय निवडून अभ्यास केला आहे.

* Origin of the Research Problems :

माणूस हा समाजातील एक महत्वाचा घटक आहे. समाजात राहण्यासाठी त्याला भाषेची गरज असते. इतर प्राण्याच्या तुलनेत माणूस हा बुध्दीमान आहे. त्याची ही बुध्दीमत्ता, व्यवहार चातुर्य, भावनिकता, सूक्ष्म दृटीकोन या बाबी भाषेवर अवलंबून आहेत.

त्यासाठी त्याला भाषा माहित असणे गरजेचे आहे. वेगवेगळया समूहाच्या चालीरीती, आचार-विचार, संस्कृती समजण्यासाठी त्याला भाषेची गरज असते. भाषेचे स्वरुप उलगडून दाखवले आहे.

*　　**Interdisplinary Relevance :**

" मराठवाडा सीमाभगातील बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास " हा विषय□ □वळ बोलीभाषेचा अभ्यास करण्यासाठी निवडलेला विषय नाही तर त्या अभ्यास अनुषंगाने इतर शास्त्रांचाही अभ्यास झाला. समाजभाषा विज्ञान या पध्दतीने केला जाणारा अभ्यास हा आंतर्विद्याशाखीय अभ्यास आहे. तेथील समाज व संस्कृती याचाही समाजशास्त्रीय अभ्यास झाला. समाजशास्त्रा बरोबरच मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र या शास्त्राचीही अभ्यास झाला. यामुळे सीमाभागातील बोलीभाषेचा अभ्यास करतांना समाज, संस्कृती, रितीरिवाज, परंपरा, आचार-विचार इ. चा अभ्यास होण्यास मदत झाली.

*　　**Review of Research and Development in the Subject :**

भाषेचा अभ्यास फार पूर्वीपासून होत आलेला आहे. जगाच्या पाठीवर असंख्य भाषा बोलल्या जातात. त्यांच्या आसख्य बोली आहेत. प्रत्येक भाषेत वेगवेगळेपण आहे. तिची बोलण्याची लकब वेगळी आहे. तिच्या लिपी वेगळी आहे. भाषीक संस्कृती वेगळी आहे.

भाषेच्या जन्मापासून तिचा विकास होत होत भाषेनं आजचा टप्पा गाठलेला आहे. तिने अनेक बदल स्विकारलेले आहेत.

भाषा ही निसर्गनिर्मित असली तरी तिचा विकास करण्याचे कार्य मानवाने केलेले आहे. परिस्थितीनुरुप तिच्यात बदल होत गेले. या बदलाचा अभ्यास भाषाशास्त्राच्या माध्यमातून वेळोवेळी झालेला दिसतो. या अभ्यासाने सीमाभागातील बोलीभाषेचे स्वरुप समजण्यास मदत झाली.

*　　**International Status :**

जगात अनेक भाषा बोलल्या जातात. प्रत्येक समूहाची भाषा वेगळी आहे. जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आलेलं आहे. त्यामुळे व्यवहारिक आदान-प्रदानासाठी मानसाला दुसऱ्याच्या भाषेची माहिती असणे आवश्यक झाले आहे. त्यादृष्टीने मराठवाडा सीमाभगात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेचा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे.

पूर्वीपासूनच जगभरात भाषेचा अभ्यास केला जात असतांना फक्त आपण बोलतो त्या भाषेचाच अभ्यास केला जात नाही तर सर्वच भाषांचा अभ्यास केला जातो. जगात अभ्यासल्या जाणाऱ्या प्रमाण भाषेइतकाच बोलीभाषेचा अभ्यास महत्वूपर्ण आहे. जागतीक स्तरावर बोलीभाषेचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत बोली ही वैशिष्टयपूर्ण आहे. या अभ्यासाने मिश्र संस्कृतीचा अभ्यास झाला व तो महत्वपूर्ण आहे.

* National Status :

भारत हा वेगवेगळया संस्कृती, जाती, धर्म यांनी बनलेला देश आहे. येथील पोशाखाच्या, खाण्यापिण्याच्या, आचार विचाराच्या पध्दती वेगवेगळया आहेत. भारताच्या प्रत्येक राज्याची भाषा वेगळी आहे. त्यामुळे मराठवाडयाच्या सीमाभागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेचा अभ्यास राष्ट्रीय स्तरावर महत्वपूर्ण आहे. या अभ्यासामुळे तेथील सामाजिक सांस्कृतिकता समजण्यास मदत झाली. तेथील आचार-विचार, चाली-तरी, रुढी -परंपरा या दृष्टीनेही हा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे. हा अभ्यास राष्ट्राच्या भाषीक अभ्यासासाठी महत्वाचा ठरतो.

* Significance of the Study :

भाषा आणि समाज हे परस्परपर पूरक घटक आहेत. समाजाशिवाय भाषेला अस्तित्व नाही व भाषेशिवाय माणूस नाही. सामाजिक संकेत जपत भाषा समाजात आपले स्थान टिकवून आहे. भाषेचा अभ्यास आज आधुनिक पध्दतीने केला जात आहे. त्यामध्ये लोकांच्या

बोलीभाषेला महत्वाचे स्थान आहे. बोलीभाषेमध्ये वेगळी वैशिष्टये असणाऱ्या बोलीभाषेचा अभ्यास महत्वपूर्ण ठरतो. त्यादृष्टीने कोणत्याही सीमाभागात बोलली जाणारी बोलीभाषा वेगळी असते. त्या बोलीभाषेवर दोन्ही भाषांचा प्रभाव असतो त्यामुळे दोन्ही भाषांचे प्रभाव घेऊन एका नवीन बोलीभाषेचा जन्म होतो. त्यामुळे सिमाभागातील बोलीभाषेचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

* Objectives :

१. मराठवाडा सीमाभागात बोलल्या जाणाऱ्या बोली भाषेचे स्वरुप अभ्यासले.

२. सीमाभागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेचे वेगळेपण शोधले.

३. मराठवाडयत इतर भागात बोलली जाणारी बोलीभाषा व सीमाभागात बोलली जाणारी बोलीभाषा यातील भेद जाणून घेतले.

४. सीमाभागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेचा तेथील चाली-रिती, आचार-विचार, संस्कृती यावर असलेला प्रभाव अभ्यासला.

५. सीमाभागातील बोलीभाषेची वैशिष्टये जाणून घेतली.

६. धार्मीक, राजकीय, आर्थिक विषमता, जातीयता इ. मुळे भाषा भेद आहेत का ते तपासले.

७. सीमाभागात सुशिक्षित व अशिक्षीत समाज यांच्यात भाषाभेद शोधले.

* Hypotheses of the study :

१. भाषा ही मानसाच्या सामाजिक व वैयक्तिक जीवनातील एक महत्वपूर्ण घटक आहे.

२. समाज व संस्कृतीच्या दृष्टीने भाषेचा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे.

३. भाषेमुळे समाजाच्या चालीरिती, परंपरा, रुढी समजण्यास मदत होते.

४. भाषेमुळे समाजाचे वेगळेपण समजण्यास मदत होते.

५. दोन वेगळया भाषा बोलणाऱ्या समुहाच्या भाषेची वैशिष्टये या अभ्यासाच्या निमित्ताने शोधता आली.

* Research Methodology :

प्रयोगशील पध्दतीने हे संशोधन केले आहे. त्यासाठी क्षेत्रकर्म (फिल्डवर्क) प्रस्तुत संशोधनासाठी निलंगा, उमरगा, उमरी, हिमायतनगर, धर्माबाद, बिलोली, किनवट, देगलूर इ. ठिकाणे व त्याच्या आसपासच्या खेडयामध्ये जाऊन बोलीभाषेचे संकलन केले, परिक्षण केले व त्यानंतर विश्लेषण, वर्णनात्मक इ. पध्दतीने हे संशोधन केले. तद्नंतर मराठवाडयातील इतर भागात बोलली जाणारी बोलीभाषा व सीमाभागातील बोलीभाषा यांचा तुलनात्मक अभ्यास करुन ठोस निष्कर्ष काढले.

अनुक्रमणिका

अ.क्र	प्रकरणांची शीर्षके	पृष्ठ
*	प्रस्तावना	०२
१	मराठी भाषेचा इतिहास	०६
२	मराठवाडा सीमाभा□ बोली : स्वरूप व वैशिष्टये	४१
३	मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेमुळे निर्माण झालेले वे□ळेप□	७३
४	मराठवाडा व मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेतील तुलनात्मकता	८९
५	निष□र्ष	१०१
*	परिशिष्ट	
१.	संदर्भ ग्रंथसूची	१०६

प्रस्तावना

भाषामानवनिर्मित आहे, निसर्गाने मानवाला दिलेली ही अमूल्य देणगी आहे. भाषा निर्माण करण्यासाठी ध्वनींची आवश्यकता असते हे ध्वनी निसर्गतः मानवाकडे आहेत. मानवाकडे ही ध्व-नीं निर्मा□ शक्ती निसर्गदत्त आहे. त्या पासून तो भाषा निर्माण करू शकला.

भाषा निर्माण होण्याअगोदर माणूस आपले व्यवहार चिन्हांची भाषा, हावभावाची भाषा या माध्यमातून करत असे. कालांतरानं त्याला आपल्याकडे असलेल्या ध्वनीनिर्माण शक्तीचा शोध लागला. त्याने भाषा निर्मीती केली. तिच्यात नवनवीन बदल करत आज मानवाने भाषेला उंच शिखरावर नेऊन ठेवले आज मानवाने जी प्रगती केली आहे ती केवळ भाषेच्या जोरावर केली आहे हे सत्य नाकारता येत नाही.

भाषा आज परिपूर्ण आहे तिची वेगवेगळी रूपे आपण पाहतो. प्रमाणभाषा, बोलीभाषा,
विज्ञान भाषा, ललित भाषा इ. अनेक भाषेची रूपे आहेत. भाषा ही बोलीच्या रूपात वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या पध्दतीने बोलली जाते. बारा कोसावर बोली बदलते असे म्हटले जाते ते खरे आहे. प्रत्ये□ प्रदेशाची बोली वेगळी असते. तिच्यात नाविन्य असते, तिची लकब वेगळी असते. मराठवाडयाचया सर्वच भागातील बोलीचे स्वरूप वैशिष्टयपूर्ण आहे औरंगाबाद, नांदेड, परभणी, जालना, हिंगोली, उस्मानाबाद, लातूर या जिल्हयात बोलली जाणारी बोलीभाषा वेगवेगळ्या स्वरूपात बोलली जाते. उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड हे जिल्हे कर्नाटक-आंध्र सीमाभागात आहेत त्यामूळे लातूर व उस्मानाबाद या जिल्हयाच्या सीमाभागात कानडी भाषेचा प्रभाव आहे तर नांदेड सीमाभागात तेलगु भाषेचा प्रभाव जाणवतो.

मराठवाडयाच्या या आंध्र-कर्नाटक सीमाभागातील बोलीभाषा वैशिष्टयपूर्ण आहे. ती वे□ळ्या लकबीने बोलली जाते तिच्यावर कानडी-तेलगु प्रभाव आहे. त्यामुळे मी अभ्यासासाठी ‘‘मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास’’ हा विषय निवडलेला आहे. मराठवाडयाला विदर्भ, खानदेशाची सीमा आहे ; परंतु मराठवाडा आंध्र-कर्नाटक सीमाभागातील बोलीभाषा वेगळी वैशिष्टयपू□ आहे. त्यामुळे आंध्र- कर्नाटक सीमाभागातील
बोलीचा अभ्यास करण्याचे ठरविले व त्यानुसार हा लघुप्रकल्प पूर्ण केला आहे.

‘‘मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास’’ हा विषय □वळ बोलीभाषेचा अभ्यास करण्यासाठी निवडलेला विषय नाही तर त्या अभ्यासाच्या अनुषंगाने इतर शास्त्रांचाही अभ्यास या सोबत केला समाजभाषाविज्ञान पध्दतीने केला जाणारा हा अभ्यास आंतविद्याशाखीय अभ्यास आहे. तेथील समाज व संस्कृती यांचाही समाजशास्त्रीय अभ्यास या निमित्ताने करता आला. समाजशास्त्राबरोबरच मानसशास्त्र, मानव वंशशास्त्र या शास्त्राची मदत घेता आली. यामुळे मराठवाडा आंध्र -कर्नाटक सीमाभागातील

बोलीभाषेचा अभ्यास करताना समाज, संस्कृती, रितीरिवाज, परंपरा, आचार - विचार इ. चा अभ्यास करता आला.

भाषेचा अभ्यास फार पूर्वीपासून होताना दिसतो जगाच्या पाठीवर असंख्य भाषा बोलल्या जातात. त्यांच्या असंख्य बोली आहेत. प्रत्येक भाषेत वेगळेपणा आहे. त्यांची बोलण्याची लकब वेगळी आहे, त्यांच्या लिपी वेगळ्या आहेत. भाषिक संस्कृती वेगळी आहे. भाषेच्या जन्मापासून तिचा विकास होत होत भाषेनं आजचा टप्पा गाठलेला आहे. तिने अनेक बदल स्विकारलेले आहेत. या सर्वच बाबींचा अभ्यास भाषेच्या जन्मापासून केला जात आहे. भाषा ही निसर्गनिर्मित असली तरी तिचा विकास करण्याचे कार्य मानवाने केलेले आहे. परिस्थितीनुरूप तिच्यात बदल होत गेले. या बदलाचा अभ्यास भाषाशास्त्राच्या माध्यमातून वेळोवेळी झालेला दिसतो. या अभ्यासाने मराठवाडा आंध्र - कर्नाटक सीमाभागातील बोलीचे स्वरूप समजण्यास मदत होईल.

जगात अनेक भाषा बोलल्या जातात. प्रत्येक समूहाची भाषा वेगळी आहे. जागतिकरणामुळे आज जग जवळ येत आहे. त्यामुळे व्यवहारिक आदान-प्रदानसाठी प्रत्येकाला दुस-या भाषेची माहिती असणे आवश्यक आहे. पूर्वीपासून जगात भाषेचा अभ्यास करताना फक्त आपण बोलतो त्या भाषेचाच अभ्यास केला जात नाही तर सर्वच भाषांचा अभ्यास केला जातो. जगात प्रमाण भाषा आहेत त्यांचा अभ्यास होतो. प्रमाण भाषेच्या अभ्यासाबरोबरच आज बोलीभाषांच्या अभ्यासालाही महत्व प्राप्त झाले आहे. प्रमाण भाषेच्या अभ्यासाइतकाच बोलीचा अभ्यास महत्वपूर्ण आहे.

भारत वेगवेगळ्या संस्कृती, जाती, धर्म, भाषा यांनी समृध्द देश आहे. येथील पोशाखाच्या, खाण्यापिण्याच्या, आचारविचाराच्या पध्दती वेगवेगळ्या आहेत. भारताच्या प्रत्येक राज्याची भाषा, संस्कृती, परंपरा वेगळी आहे. त्यामुळे मराठवाडा आंध्र -कर्नाटक सीमाभागातील बोलीचा अभ्यास राष्ट्रीय स्तरावर महत्वपूर्ण ठरणार आहे. या अभ्यासामुळे तेथील सामाजिकता, सांस्कृतिकता समजण्यास मदत होईल. तेथील आचार-विचार चालीरिती, रूढी, परंपरा या दृष्टीनेही हा अभ्यास महत्वपूर्ण ठरेल.

माणूस समाजशील प्राणी असल्यामुळे समाजात राहण्यासाठी त्याला भाषेची गरज असते इतर प्राण्यांच्या तुलनेने माणूस अतिशय बुध्दीमान प्राणी आहे त्याची ही बुध्दीमत्ता, व्यवहारचातुर्य, भावनिकता, सुक्ष्म दृष्टीकोण या बाबी भाषेवर अवलंबून आहेत. वेगवेगळ्या समुहाचा भाषा जाणुन घेण्याची मानसाला जिज्ञासा असते. भाषेबरोबरच ती भाषा बोलणा-या समुहाच्या चालीरिती, आचार विचार, रूढी-पंरपरा, संस्कृती या विषयी त्याला जाणून घ्यायचे असते. हे जाणून घ्यायचे तर त्याला भाषेची मदत घ्यावी लागते. या हेतुने सीमाभागातील बोलीभाषेचे स्वरूप उलगडून दाखवण्याचा प्रयतन केलेला आहे.

''मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेचा चिकित्सक अभ्यास'' या लघुप्रकल्पाचे संशोधन प्रयोगशील पध्दतीने केले आहे. क्षेत्रकर्म (फिल्डवर्क) करून हे संशोधन केले आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी

लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड सीमाभागात प्रत्यक्ष जाऊन तेथील ग्रामस्थांच्या गाठीभेटी घेऊन, मुलाखती घेऊन व बसस्टँड, बाजार आदी गर्दीच्या ठिकाणी जाऊन मोबाईल द्वारा 'रेकार्डिंग' करून भाषेचे नमुने गोळा केले आहेत.

भाषेच्या नमुन्यांचे संकलन करून नंतर काही त्रोटक संदर्भ ग्रंथांच्या आधारे त्याचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यासाठी कर्नाटक सीमाभागातील संस्कृती, बोलीवर आधारित बालाजी मदन इंगळे यांच्या 'झिम पोरी झिम' या कादंबरीची मदत झाली. तसेच आंध्रसीमाभागातील संस्कृतीवर आधारित डॉ.नागनाथ पाटील यांची 'कोंडणातलं जीणं' व बाबू बिरादर यांची 'संभूती' या ांदब-यांची मदत झाली. तसेच डॉ.विठ्ठल हरिभाऊ जंबाले यांचा ग्रामीण कादंबरी : मराठवाडी बोलीचे स्वरूप या ग्रंथाचे या लेखनासाठी सहार्य झाले.

मराठवाडा आंध्र सीमावर्ती भागातील बोलीच्या संकलनासाठी सीमाभागात शिक्षक म्हणून काम करणारे मी गोपाळ त्यांच्या पत्नी सौ.सुनिता चव्हाण यांचे बहुमोल सहकार्य लाभले. त्यांनी वेळ देऊन ब-ऱ्याच ग्रामस्थांच्या मुलाखती घेण्यासाठी सहकार्य केले. श्री महादेव यमलवाड, लक्ष्मीबाई मारूती चिंतावार या ग्रामस्थांची बोली संकलनासाठी खूप मोलाची मदत झाली. आंध्र सीमाभागात गांव असलेले डॉ.वैजनाथ अनमुलवाड यांनी संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध करून दिले. तसेच कर्नाटक सीमाभागातील बोली संकलनासाठी कासार शिरसी येथील हाके कुटुंबियांची मोलाची मदत झाली तसेच सीमाभागात शिक्षक असणारे श्री ओहळ सर यांचे सहार्य लाभले.

मराठवाडा सीमाभागातील बोली संकलनात अडथळे आले परंतु जास्तीत जास्त प्रयत्न करून नवीन शब्द, नवीन वाक्प्रचार, म्हणी, चालीरिती, संस्कृती शोधण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न केलेला आहे.

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीचे स्वरूप नोंदवताना पुरेसे संदर्भग्रंथ उपलब्ध नसल्यामुळे मांडणी करताना जे जानवले, जे आवश्यक वाटले त्याची मांडणी केली. मराठवाडा सीमाभागातील बोलीमध्ये जे अनोळखी शब्द आहेत, प्रत्यय आहेत, वेगळी क्रियापदे आहेत, वेगळी सर्वनामे आहेत त्याचा शोध घेऊन या बोलीचे स्वरूप मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हा लघुप्रकल्प भाषाशास्त्राचा असल्यामुळे भाषाशास्त्र व इतर सहाय्यक संदर्भ ग्रंथाचा आधार या लघुप्रकल्प लेखनासाठी घेतला आहे.

हा लघुप्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी माझे पती श्री प्रकाश सोनवणे यांचे मोलांचे सहकार्य लाभले. संस्थेचे अध्यक्ष मा.दिलीपरावजी देशमुखसाहेब, महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.बाबासाहेब गोरे, डॉ.अजय पाटील यांनी प्रकल्प मंजूरी पासून ते पूर्ण होईपर्यंत सहकार्य केले. महाविद्यालयाचे श्री चव्हाण एस.एस.,श्री वाघमारे एम.जी.,श्री देशमुख पी.आर.,श्री मारूती घाडगे यांचे सहाकार्य लाभले. ग्रंथालयातील प्रा.काटे एन.आर.श्री साळूंके यांची मदत झाली. या सर्वाची मी ऋणी आहे.

प्रकरण १ ले

मराठी भाषेचा इतिहास

१.१ प्रस्तावना

१.२ मराठी भाषेचा उगम व विकासाचे टप्पे

१.३ मराठी बोलीभाषा स्वरूप

१.४ मराठवाडी बोलीभाषा

प्रकरण पहिले

मराठी भाषेचा इतिहास

१.१ प्रास्ताविक :

भाषेची उत्पत्ती कशी झाली या संदर्भात अभ्यासकांमध्ये एकमत असलेले दिसत नाही कारण भाषेचा निश्चित काळ ठरविणे ही अवघड बाब आहे. भाषा ही दीर्घकाल टिकणारी प्रक्रिया असल्यामुळे तिच्यात झालेल्या सूक्ष्म परिवर्तनावरून तिचा उत्पत्तीकाळ ठरवावा लागतो परंतु या पद्धतीनेही तिच्या उत्पत्तीसंबंधी तंतोतंत काळ समजत नाही. मराठी भाषा प्राकृत भाषेपासून निर्माण झाली असे मत मांडण्यात येते. मराठी भाषा निर्माण होण्याअगोदर वेदपूर्वकालीन भाषा, वैदिक भाषा, संस्कृत, पाणिनीय संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश अशी भाषेची निर्मिती प्रक्रिया सांगितली जाते. प्राकृत भाषेपासून मराठी भाषेची निर्मिती झाली असावी. कारण प्राकृत भाषेत अनेक बोलीभाषांचा समावेश होता. प्राकृत भाषा सामान्य लोकांची बोली होती. 'संस्कृत' भाषा ज्ञानसंपन्न लोकांची होती. त्यामुळे प्राकृतच्या एका बोलीपासून मराठी भाषेचा जन्म झाला असे मानले जाते. प्राकृत भाषा ही वेगवेगळ्या प्रदेशानुसार बोलली जात असे. ज्या प्रदेशात प्राकृतची बोली बोलली जात असे त्या प्रदेशानुसार तिचे नामकरण केले जात असे. त्या प्रदेशाचे नाव त्या भाषेला दिले जात असे. उदा.गुजराथमधील गुजराथी, पंजाबमधील पंजाबी इ. भाषांची नावे त्या-त्या प्रदेशावरून पडली आहेत. प्राकृत भाषेपासून मराठीचा जन्म झाला असे म्हटले जाते ते प्राकृतमध्ये प्रदेशानुसार बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषांमुळे; परंतु वेदपूर्वकालीन भाषा, वैदिक भाषा, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश या भाषास्वरूपावरून एक निष्कर्ष आपण काढू शकतो, तो म्हणजे या सर्व भाषांतील काही घटकांचा अंतर्भाव मराठीत झालेला दिसतो. वरील प्रत्येक भाषेशी मराठीचे थोडेफार साम्य असल्यामुळे विद्वानांमध्ये मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी वाद असलेले दिसतात त्यामुळे मराठी ही वेदकालीन भाषेपासून झाली, संस्कृत भाषेपासून झाली, की पाली, प्राकृत, अपभ्रंश भाषेपासून झाली अशी वेगवेगळी मते व्यक्त होताना दिसतात.

१.२ मराठी भाषेचा उगम व विकासाचे टप्पे :

१. वेदकालात ज्या बोलीभाषा होत्या त्यापासून मराठी भाषा निर्माण झाली असावी असे मत मांडले गेले; परंतु प्राकृत आणि मराठी भाषेतील थोड्याफार साम्यामुळे मराठी भाषा ही प्राकृत भाषेपासून निर्माण झाली हे मत चुकीचे वाटते.

२. 'संस्कृत भाषा' ही मराठी भाषेची जननी आहे असेही मत आढळते संस्कृत मधील काही शब्द मराठीमध्ये आले आहेत; परंतु उच्चारण, प्रयोग, वर्ण, वाकप्रचार या सर्वच बाबतीत मराठी आणि संस्कृत

भिन्न आहे. त्यामुळे संस्कृतपासून मराठी भाषेची निर्मिती झाली असे म्हणणे योग्य ठरत नाही.

३. प्राकृत भाषेपासून मराठी भाषेची निर्मिती झाली असे एक मत आहे परंतु प्राकृत भाषेच्या अनेक बोली होत्या. नेमक्या कोणत्या प्राकृत भाषेपासून मराठी निर्माण झाली हे सांगता येत नाही. शौरसेनीपासून हिंदीची उत्पत्ती झाली. अपभ्रंश भाषेपासून सिंधी आणि गुजराथी भाषा निर्माण झाल्या. मागधी भाषेपासून बंगाली भाषा निर्माण झाली. परंतु मराठी नेमकी कोणत्या भाषेपासून निर्माण झाली हे सांगितले जात नाही. मराठीने नाम आणि विभक्ती अपभ्रंश भाषेपासून घेतलेली आहे तर महाराष्ट्रीपासून अख्यात, विभक्ती प्रत्यय, क्रियापद घेतलेले आहे.

वरील तीन मतावरून आपल्या लक्षात येते की 'प्राकृत ही मराठीची जननी आहे.' मराठी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी मांडलेले तिसरे मत योग्य वाटते. कारण महाराष्ट्री व अपभ्रंश या दोन्ही प्राकृतच्या बोली आहेत. परंतु तरीही मराठी ठराविक एका भाषेपासून निर्माण झाली असे म्हणता येत नाही. वरील सर्वच भाषांचा मराठी निर्माण करण्यात थोडा थोडा वाटा आहे, हेच म्हणणे योग्य ठरते.

वरील विवेचनावरून मराठी भाषेचा उत्पत्तीकाळ ठरविणे ही अवघड बाब आहे हे लक्षात येते. पहिली भाषा कधी संपते आणि दुसरी कधी सुरू हे ठरविणे आव्हान आहे. समाजाच्या विकासासोबतच भाषेचाही विकास होत असतो. भाषेचा विकास म्हणजेच तिच्यात परिवर्तन होणे, नवनवीन शब्दाचा समावेश होणे होय म्हणून मराठीची उत्पत्ती शोधण्यापेक्षा मराठीतील पुरावे शोधून त्या आधारे भाषा कधी निर्माण झाली हे ठरवावे लागते.

इ.स.७०० च्या आसपास मराठीचा जन्म झाला असावा असे मानले जाते उपलब्ध पुराव्याच्या आधारे हा जन्मकाळ ठरविण्यात आला आहे. हे पुरावे शिलालेख, ताम्रपट, ग्रंथ, कोरीव लेख या स्वरूपात अस्तित्वात आहेत. त्यावरून मराठीचा जन्मकाळ ठरविणे सोपे जाते.

१.शिलालेख आणि ताम्रपट :

डॉ. शं. गो.तुळपुळे यांनी अक्षी येथील केशिदेव शिलाहाराचा शिलालेख शके ९३४ मधील असल्याचा दावा केलेला आहे. या शिलालेखात काही मराठी वळणाचे शब्द सापडतात. शके ९८२ चा दिवेआगर येथील ताम्रपट आहे. या ताम्रपटात 'सातावीसे सात सुवर्ण : दावोदर : पासि हे वियले' असा मजकूर आढळतो. यानंतर शके १०३९ मधील श्रवणबेळगोळ (म्हैसूर) येथील गोमटेश्वराच्या पुतळ्यावर कोरलेला शिलालेख आहे. याला श्रवणबेळगोळचा शिलालेख म्हणतात. त्यावर खालील ओळी कोरलेल्या आहेत.

" श्री चावुण्डराजे करवियले

श्री गंगराजे सुताले करवियले "

पंढरपूरचा शके ११११ चा चौऱ्याऐंशीचा शिलालेख म्हणून ओळखला जातो. यामध्ये ‘‘जाति विचारी चंदु, हे कवणाई न ठावें’’ असा मजकूर आढळतो. या शिलालेख, ताम्रपटावरून मराठी भाषा अस्तित्वाचे पुरावे सापडतात. हे पुरावे ७ व्या शतकापासून उपलब्ध होते, हे पुढील शिलालेख ताम्रपटांच्या आधारे लक्षात येते.

शके ६०२ मधील ताम्रपटात ‘ पन्नास प्रिथिवी’ हे शब्द आहेत. शके ६२१ च्या चालुक्याच्या शिलालेखात सुत्क , बादावी , हित हे शब्द आढळतात. शके ६५८ च्या चिकुर्डे येथील ताम्रपटात आचलित , आरोहती आवुट , करवुन , करवून , करित हे शब्द आहेत. शके ३७५ या समानगड येथल ताम्रपटात देऊळवाडे , पारगाव , आश्तवाडे हे शब्द आहेत तर शके ६८० च्या ताम्रपटात दोसिराज , भंडारगाव विठ्ठ□ यासारखे शब्द सापडतात. चावणी येथील शके ७२८ या ताम्रपटात ‘वरिखेड’ हा शब्द आहे. शके ७५७ च्या ताम्रपटात ‘येस’हा शब्द आहे. शके ८१० च्या राष्ट्रकूट ताम्रपटात ‘वइरि, निरोप, सिंध’ हे शब्द आढळतात. शके ८९६ च्या भुर्मरा येथील ताम्रपटात ‘□रवू-न मा-नवू-न ’ हे शब्द आढळतात. ‘सांब्राज्य’ हा शब्द शके ९०० च्या ताम्रपटात आढळतो. ‘□र्ग□□, थीर’ हे शब्द शके १९२२ च्या शिलालेखातील आहेत. वरील शिलालेख, ताम्रपट एपिग्राफिआ इंडिका व इंडियन ॲटिकरी या नियतकालिकाच्या अंकातील आहेत.

याशिवाय अंबेजोगाई , खकुडल (जि.सोलापूर), ठाणे (ताम्रपट) सिंघणदेवाचा शिलाले□ मा-गोर (ताम्रपट), असे अनेक पुरावे असलेले दिसतात मराठीमध्ये जवळपास ७५ कोरीव लेख उपलब्ध आहेत त्यातील २७ कोरीव लेख कोकणातील आहेत. विशेष म्हणजे हे लेख कोकणी भाषेत नसून मरठी भाषेत आहेत. या सर्व लेखामध्ये मराठी शब्द आहेत परंतु ते तुटक, तुटक आहेत. कुडल (जि.सोलापूर) येथील शिलालेखात मात्र एक संपूर्ण वाक्य मराठीत आहे.

वरील उपलब्ध पुराव्यानुसार मराठीचा जन्म ७ व्या शतकात झाला असे मानले जाते.

२. □ाथि□ पुरावे :

मराठी भाषा आठव्या शतकात अस्तित्वात होती हे उद्योतन सूरी ‘□वलयमाला’ या ग्रंथतील शब्दावरून लक्षात येते. मराठी भाषेचे अस्तित्व सांगणारे शब्द या ग्रंथात आहेत.

उदा. ‘दढमडह सामलंगे सहिरे अहिमा□ □लहसिले य

दिण्णले गहिल्ले उल्लविरे तत्थ मरहट्टे’

या वाक्याचा अर्थ बळकट, ठेंगणा, काळा, सावळा, अभिमानी, भांडखोर, दिण्णले गहिल्ले असे बोलणारा मरहट्टा असा उल्लेख आहे. यावरून त्या काळात मराठी समाजाचे व त्याच्या भाषेचे अस्तित्व होते हे जाणवते.

मराठी भाषेचे अस्तित्व सांगणारा महत्वपूर्ण ग्रंथ म्हणजे ‘गाथा सप्तशती’ हा आहे. इ.स. ८८० ते ९२० या काळात हा ग्रंथ निर्माण झाला असावा. सातवाहन राजाने अनेक ठिकाणाहून गाथांचे संकलन करून त्या गाथांचा संग्रह केलेला आहे. यामधील नद्याचे उल्लेख, भौगोलिक ठिकाणे यांवरून महाराष्ट्रात अस्तित्वात असलेले लोकसाहित्य निदर्शनास येते.

हेमचंद्राचा ‘ देशी -नाममाला’ वररूची याने लिहिलेला ‘प्राकृत प्रकाश’ हा व्या□र□ा संबधी □ंथ परिचित आहे. भांडारकर प्राच्य विद्या संशोधन संस्थेकडे ३० हजार प्राचीन पोथ्या उपलब्ध आहेत. दीड ते दोन हजार वर्षे जुन्या असणाऱ्या यातील ८० पोथ्यात मराठी भाषा अस्तित्वाच्या खुणा सापडतात. ४ थ्या शतकातील कालिदासाचे ‘शाकुंतल’ ६ व्या शतकातील शूद्रकाचे मृच्छकटीक, ५ व्या शतकातील प्रवरसेनचे ‘सेतुबंध’ तिसऱ्या शतकातील भद्रबाहूचे ‘आवश्यक नियुक्ती’, पहिल्या ते तिसऱ्या शतकातील विमलसूरीचे ‘पौमचारिया’ हे ते ग्रंथ आहेत.

रामायण , महाभारत या ग्रंथात मराठी शब्द असलेले दिसतात बौद्ध ग्रंथामध्ये सिंहली व पाली भाषेत ‘माहाराष्ट्र’ असा उल्लेख आलेला दिसतो. ‘मरहट्ट’ देशामध्ये थेरोमहाधम्मरखिता याला पाठविले तो उल्लेख पुढील शब्दांत आहे.

‘राखितथेंर वनवासि योनक धम्मराखित थेरं अपरंकतं

महाधम्मराखित थेरं महारठ्ठ’

वरील शिलालेख, ताम्रपट, कोरीव लेख, ग्रंथ या पुराव्यांच्या आधारे मराठी भाषेच्या अस्तित्वाच्या खुणा आपल्याला शोधता येतात. या संदर्भातील एक मत महत्त्वपूर्ण वाटते. ते म्हणजे ‘‘ विद्यमान मराठी आधी महाराष्ट्री, अपभ्रंश व त्याही आधी महाराष्ट्री प्राकृत या भाषा प्रचारात होत्या. महाराष्ट्री प्राकृत ही भारतातील सर्व प्राकृत भाषांमध्ये सर्वाधिक महत्त्वाची मानली जात होती. वररूचीने प्रामुख्याने तिचेच व्याकरण रचले आहे. त्या काळी लेखक कोणत्याही प्रदेशातला असला तरी ललित लेखनासाठी महाराष्ट्री प्राकृताचाच स्वीकार केला जात असे. सहजिकच प्राकृताची क्षेत्रमर्यादा केवळ महाराष्ट्र ही नव्हती, तर त्याहून व्यापक प्रदेशात तिचा संचार होता. प्राचीन मराठी साहित्यसृष्टीकडे नजर टाकल्यस एका मोठया परंपरेचे दर्शन घडते. मराठी भाषेत उत्तम प्रतीचे वाङ्मय तेराव्या शतकात निर्माण झाले ; पण त्यापूर्वी या भूभागात राहणाऱ्या अनेकांनी संस्कृत - प्राकृत - अपभ्रंश भाषांत वाङ्मय निर्मिती केली. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे कविकुलगुरू कालिदास होय. त्याने ‘मेघदूताची निर्मिती रामगिरी येथे केली. ‘मृच्छकटिका’ चा कर्ता शूद्रक हा महाराष्ट्रीय होता. ‘दशकुमारचरित’ कर्ता दंडी ही मूळचा महाराष्ट्रीय मानला जातो. प्रसिद्ध ज्योतिषी व गणिती भास्कराचार्य हाही महाराष्ट्रीय होता. याचा अर्थ असा की, प्रत्यक्ष मराठी भाषेत प्रौढ स्वरूपाची ग्रंथरचना सुरू होण्यापूर्वी महाराष्ट्रातील पूर्वकवींनी मोठ्या प्रमाणात ग्रंथनिर्मिती □रून

लौकिक मिळवला होता. पूर्वसूरीच्या या ग्रंथाचा काही एक परिणाम यादवकालीन मराठी लेखकांवर निश्चितपणे झाला असला पाहिजे ; महानुभाव व वारकरी पथांतील कवींनी गाठलेल्या वाङ्मयीन उंचीला त्या आधीची चार पाचशे वर्षांची परंपरा कारणीभूत ठरली''[१]

वरील विवेचनावरून मराठी भाषेचे अस्तित्व ५०० ते ७०० च्या आसपास किंबहुना त्याही अगोदरपासून होते असे मानायला हरकत नाही. यानंतरच्या काळात महानुभाव संप्रदाय व वारकरी संप्रदायाने मराठी भाषेत ग्रंथनिर्मिती केली. आद्यग्रंथ म्हणून 'विवेकसिंधू' ला मान आहे. या ग्रंथाची रचना मुकुंदराज यांनी केली. 'लीळाचरित्र' व तत्कालीन महानुभव सांप्रदायिकांनी केलेल्या रचना मराठीत सकस ग्रंथरचना होत असल्याचा निर्वाळा देतात. ज्ञानेश्वरांनी लिहलेली 'ज्ञानेश्वरी' तर मराठी साहित्याला मिळालेली एक अमूल्य देणगी आहे. विनोबा भाव्यां च्या म्हणण्यानुसार मराठी साहित्यातून 'ज्ञानेश्वरी' वजा केली तर मराठी साहित्य शून्य आहे.

वरील विवेचनावरून मराठी भाषा कधी अस्तित्वात आली ? तिच्यात ग्रंथरचना व्हायला कधी सुरुवात झाली हे समजते. मराठीच्या प्रारंभकालासंबंधी जे कोरीवलेख , शिलालेख , ताम्रपट , ग्रंथ उपलब्ध आहेत, त्यावरून मराठी भाषा कधी निर्माण झाली व ग्रंथरुपाने तिचे अस्तित्व कधी सिध्द झाले हे शोधले गेले आहे. पुढच्या काळात मराठी भाषा आणखी समृद्ध बनली. भाषेचे व्याकरण तयार झाले. वेगवेगळ्या साहित्य प्रवाहांनी भाषा समृद्ध बनली. मराठी भाषेच्या अनेक बोली तयार झाल्या. बारा कोसावर मराठी भाषेचे स्वरूप बदलेले असते. त्यामुळे तिच्यात नवनवीन शब्दांची भर पडत गेली.

१.३ मराठी बोलीभाषा स्वरूप :

जगात असंख्य भाषा बोलल्या जातात. देशांपेक्षा भाषांची संख्या जास्त असलेली दिसते, कारण कोणत्याही देशात एक भाषा बोलली जात नाही. उदा. भारत, भारतात अनेक प्रकारच्या भाषा बोलल्या जातात. यामध्ये एक भाषा मुख्य असते व तिच्या अनेक बोलीभाषा असतात. भारतामध्ये बोलल्या जाणाऱ्या मराठी, गुजराथी, सिंधी, पंजाबी, हिंदी, मल्याळी, तेलगू, कानडी, आसामी, बंगाली इ.या प्रमाण भाषांच्या अनेक बोली असलेल्या दिसतात. फक्त भारतात नाही तर संपूर्ण जगात अशा अनेक भाषा आणि त्यांच्या बोलींचे अस्तित्व आहे.

या भाषांचे वैशिष्ट्य म्हणजे यातील प्रत्येक भाषा भिन्न आहे. कोणतीही व्यक्ती तिच्या मातृभाषेशिवाय दुसरी भाषा शिकते ती प्रयत्नाने. अन्य भाषिक बोलत असला तर त्याचे बोलणे त्याच्यापेक्षा भिन्न बोलणाऱ्या व्यक्तीला कळत नाही त्याला ती भाषा शिकावी लागते तेव्हा तो ती भाषा बोलू शकतो. एवढा फरक प्रत्येक भाषेत आहे. दोन भाषांमध्ये भेद असल्यामुळे आकलनात अडथळे येतात. परंतु एक भाषा बोलणाऱ्या लोकांच्या भाषेमध्येही अनेक भेद असलेले दिसतात. ही बाब आपल्याला मान्य होत नाही परंतु असे भेद प्रत्येक भाषेत आहेत. उदाहरणच घ्यायचे झाले तर मराठी भाषेचे घेता येईल. मराठी भाषा

महाराष्ट्रात सर्वच ठिकाणी सारख्या स्वरूपात बोलली जात नाही तर तिच्यात अनेक भेद असलेले दिसतात. प्रदेशानुसार , जातीनुसार, लिंगानुसार, धर्मानुसार तिचे स्वरूप बदललेले दिसते.

बारा कोसांवर भाषा बदलते. एकच भाषा बोलणारा समाज असला तरी व्यक्तीनुरूप भाषेचे स्वरूप बदलताना दिसते, उदा. स्त्री, पुरुष, तरुण मुले इ. मराठी भाषा बोलणाऱ्या समाजामध्ये अनेक भेदांनी मराठी भाषा उच्चारली जात असते. त्यामुळे महाराष्ट्रात मराठीचे स्वरूप भिन्न असलेले दिसते. खानदेशातील लोक वेगळी मराठी बोलतात, कोल्हापूर, कऱ्हाडकडील भाषा आणखी वेगळी वाटते. वऱ्हाडी लोकांची भाषा वेगळी आहे. सातारा-सांगलीकडील भाषेत वेगळेपणा आहे. मुंबई - पुण्याची भाषा वेगळ्या स्वरूपात बोलली जाते. कोकणी भाषेचे स्वरूप भिन्न आहे, मराठवाडी भाषा वेगळ्या स्वरूपात बोलली जाते. मराठवाडा,आंध्र, कर्नाटक सीमाभागात भाषेचे स्वरूप वेगळे आहे. यावरून प्रत्येक भागात भाषेचे वेगळेपण जाणवते. या वेगळेपणावरून मराठी भाषेच्या अनेक बोली तयार झालेल्या दिसतात .

बोली : स्वरूप व सं□ल्पना :

एका भाषिक समाजाच्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकांनी दैनंदिन व्यवहारासाठी वापरलेल्या विशिष्ट भाषेस 'बोली' असे म्हणतात. 'बोली' मधून वैचारिक, भावनिक देवाणघेवाण होत असल्यामुळे बोलीला जिवंतपणा प्राप्त झाला आहे. दैनदिन व्यवहार आणि देवाणघेवाणीचे एक भाषिक साधन म्हणून बोलीला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. डॉ. ना.गो.कालेलकर म्हणतात, ''बोली हे दैनंदिन वापराचे स्वाभाविक साधन आहे. परिस्थितीला अनुरूप अशा भाषिक सामग्रीचा ती उपयोग करते. मुखपरंपरेने आल्यामुळे तिच्या अंगी एक प्रकारचा जिवंतपणा असतो ती साधी पण परिणामकारक असते. तिची स्वाभाविकता हेच तिचे वैशिष्ट्य ----''[२]

बोली भाषेचा उपयोग फक्त दैनंदिन व्यवहारासाठी केला जातो. प्रशासकीय पातळीवर , राजकीय पातळीवर , शिक्षणात , लेखी व्यवहारात प्रमाणभाषेचा वापर होतो. प्रमाणभाषेची बोली म्हणून बोलीचे अस्तित्व असते. प्रमाणभाषा नसेल तर बोलीचे अस्तित्व नाही. मराठी आहे म्हणून अहिराणील महत्त्व आहे, नाही तर अहिराणी बोलीची निर्मिती झाली नसती. अहिराणी भाषा बोलणारा समाज प्रमाण मराठी भाषेतून सर्व शासकीय, राजकीय ,शैक्षणिक, लेखी स्वरूपातील व्यवहार करतो. त्यामुळे मराठी भाषेची बोली म्हणून अहिराणी भाषेला दर्जा आहे. यावरून बोलीचे अस्तित्व कशा स्वरूपाचे आहे हे आपल्याला समजते.

बोली-निर्मिती : कारणे :

बोली निर्माण होण्यासाठी कोणती कारणे आहेत हे अभ्यासणे महत्त्वाचे आहे कारण भाषा ही व्यक्तीनुसार , समाजानुसार, काळानुसार बदलते. यातूनच बोलींची निर्मिती होते. ती कोणत्या कारणांनी होते हे पाहिले पाहिजे.

भाषा समाजामध्ये बोलेली जाते. समाजात तिच्या माध्यमातून वैचारिक, भावनिक देवाणघेवाण केली जाते. भाषा ही महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. संस्थात्मक रूप लाभलेली ही भाषा परिवर्तनशील असते. तिच्यात नेहमी परिवर्तन होत असते. हे परिवर्तन काळ व स्थळ या कारणांनी होत असते. काळ जसाजसा पुढे सरकतो तसेतसे भाषेचे स्वरूप बदलत असते, कारण समाजही बदलत असतो. भाषा समाजाशी जोडली असल्यामुळे तिच्यातही परिवर्तन होणे अनिवार्य आहे. भाषा मानवी जीवनाचे अस्तित्व असल्यामुळे मानवी जीवनासोबतच ती विकसित होत असते. भाषेतील विकास किंवा परिवर्तनाची ही प्रक्रिया सहज घडत असते. त्यातून तिचा विकास किंवा विस्तार व्हायला मदत होते. भाषेत असणाऱ्या परिवर्तनक्षमतेमुळे व्यक्ती तिला वाटेल त्या पध्दतीने भाषेचा वापर करते. गरज नसलेले संकेत पुसून नवीन संकेत निर्माण करणे हे माणूस चांगल्या प्रकारे करू शकतो. इतकेच नाही तर एकापेक्षा अनेक संकेत निर्माण करणे माणसाला सहज जमते. उदा. कुटुंबातील मातृदर्शक नाते दाखवयाचे असेल तर राजघराण्यात किंवा प्रतिष्ठित घराण्यात माता, मातोश्री' असा संकेत रूढ आहे तर मध्यमवर्गीय 'आई' आणि आताच्या आधुनिक युगात 'मम्मी' असा संकेत रूढ आहे. दुसरा एखादा गट 'माय' अशा संकेताचा वापर करतो. समाजातील हे गट एकाच भाषेत अनेक संकेत निर्माण करून बोलतात असे दिसते. समाजात वेगवेगळ्या जातीचे वेगवेगळ्या धर्मांचे लोक समूहाने राहतात. या प्रत्येक समूहाची भाषा निन्न असते. त्या प्रदेशात असणारी प्रमाणभाषा हीच त्यांची भाषा असते. परंतु प्रत्येक समूहाने आपल्या काही संकेतांचा प्रमाण भाषेत अंतर्भाव केलेला असतो त्यामुळे त्या समूहाची भाषा प्रमाण भाषेहून थोडी वेगळी असते. अर्थात ही त्या प्रमाणभाषेचीच बोली असते. प्रमाणभाषेचा ज्या समूहावर जास्त प्रभाव असतो त्याची भाषा प्रमाणभाषेशी साम्य असणारी असते परंतु एखाद्या समूहाची भाषा प्रमाणभाषेपेक्षा खूप भिन्न पद्धतीने बोलली जात असेल तर दोन्ही भाषांमध्ये जास्त प्रमाणात भेद जाणवतो. उदा. कोकणी भाषा. या संदर्भात डॉ.ना. गो. कालेलकर यांचे मत महत्त्वाचे वाटते. ते म्हणतात, ''संस्कृती ही बहुविध आहे. मानवांच्या गरजा आणि उपलब्ध साधने यांच्या अनुषंगाने एकाच समाजात ती अनेक रूपे धारण करते. या बहुविध संस्कृतीला एकत्र जोडणारा दुवा म्हणजे भाषा. अर्थात ही भाषाही वर सांगितल्याप्रमाणे बहुविध असते. आणि जरी या अनेक बहुविध स्वरूपांना आपण भाषा अशी सामान्य संज्ञा वापरली तरी भाषा अशी स्वतंत्रपणे नसतेच. खरे अस्तित्व असते ते बोलींनाच. निरनिराळ्या ठिकाणच्या, निरनिराळ्या जातींच्या, निरनिराळ्या व्यवसायांच्या, कोणत्यातरी कारणाने वारंवार एकत्र येणाऱ्या मानव समूहाच्या, स्त्रियांच्या आणि पुरूषांच्या, वृध्दांच्या आणि मुलांच्या बोलींना स्थलभिन्नत्वामुळे ज्याप्रमाणे बोलींचे स्वरूप बदलते त्याचप्रमाणे एकच व्यक्ती निरनिराळ्या समूहांत वावरतानाही तिच्या भाषेत वेगवेगळ्या छटा दिसून येतात. कारण जीवनच असे लवचिक आहे आणि जीवनप्रवाह अखंड राहून सुसह्य करणाऱ्या व्यवहाराचे जे अपरिहार्य साधन भाषा तीही याचमुळे टणक, सर्वत्र सारखी असू शकणार नाही कारण ती तशी असेल तर

अखंड गतिमान आणि विविधतामय मानवी जीवनाचे यथार्थ चित्रण तिला करता येणार नाही. एवढेच नव्हे तर नित्याचे व्यवहारही चालवणे तिला अशक्य होईल.''[३]

बोलीमध्ये असलेल्या 'परिवर्तन शीलता ' या गुणामुळे अनेक प्रकारच्या बोली निर्माण झालेल्या दिसतात. अखंड गतिमान स्वरूपामुळे बोली व्यक्तीनुसार बदलताना दिसते. व्यक्तीनुसार बोली बदलत असल्यामुळे तिचे स्वरूप बहुरंगी असलेले दिसते. भाषा परिवर्तनशील, गतिमान असल्यामुळे तिच्यात सहज परिवर्तन होणे शक्य होते माणसाला जेव्हा वाटेल तेव्हा तो आपल्या भाषेत बदल करतो. जुने संकेत पुसून टाकून नव्या संकेतांची निर्मिती करण्याची क्षमता माणसात असते. ज्या शब्दांचा वापर केला जात नाही ते शब्द कालांतराने नाहीसे होतात. नवीन शब्दांची गरज पडते तेव्हा नव्या गरजांसाठी नव्या शब्दांची आपोआप निर्मिती होते भाषेतील दुहेरी व्यवस्थेमुळे या गोष्टी शक्य होतात. भाषेच्या दुहेरी संरचनेची माहिती डॉ. दत्तात्रय पुंडे यांनी 'सुलभ भाषा विज्ञान' या ग्रंथात दिली आहे. त्यांच्या मते, ''मानवी भाषेत एक ध्वनी एक आशय हे तत्त्व न बाळगता एक वेगळी पद्धती अवलंबिल्याचे दिसेल. या पद्धतीला भाषेची दुहेरी संरचना (Double Patterning) असे म्हणतात. स्वनिमांच्या अंगी असलेली अर्थविभेदक शक्ती ही या दुहेरी संरचनेतील पहिल्या पातळीवरची रचना होय. स्वनिमांची अर्थविभेदक शक्ती लक्षात घेऊन स्वनिमांचे निरनिराळ्या प्रकारे संयोग करून त्यांचे सार्थ गट बनविले जातात. स्वनिमांच्या गटांना दिलेला अर्थ ही दुसऱ्या पातळीवरची रचना होय. उदा. मराठीतील आ,क् आणि न् ह्या तीन स्वनिमांच्या खालील रचना पहा.

१. क् + आ + न् = कान्

२. न + आ + क् = नाक्

३. आ + क् + न् = आक्न्

४. आ + न् + क् = आन्क्

५. क् + न् + आ = क्ना

६. न् + क् + आ = न्का

वरील पै□ी पहिल्या दोन्ही रचना (कान व नाक) मराठी भाषेतील सार्थ उच्चारणे होत ; तर (३) (४) (५) व (६) हया रचना मराठी भाषेतील कोणताही आशय दर्शवीत नाहीत.''[४]

यावरून भाषेने जे स्वनिम स्वीकारलेले असतात त्यांचे समूह तयार करण्याची क्षमता भाषेत असते. नवीन स्वनिमसमूह तयार करणे, स्वनिमसमूहांचा क्रम बदलणे, नवीन आशयासाठी नवीन स्वनिमसमूहांची निर्मिती करणे असे अमार्याद स्वनिमसमूह तयार करण्याची अमर्याद क्षमता भाषेत असते. भाषेच्या या अमर्याद स्वनिमनिर्मितीमुळे भाषेत नवनवीन शब्दांचा शिरकाव होतो. बोलीची निर्मिती या प्रक्रियेतूनच होत असते. उदा. समाजात राहणारा एक गट मातृदर्शक नात्यासाठी 'मम्मी ,मम्मा' असा शब्द

वापरतो तर दुसरा गट 'आई' असा शब्द वापरतो. याशिवाय समाजात 'माय ,आय' 'असे शब्द वापरणारे गट दिसतात. यावरून भाषेची अमर्याद स्वनिमसमूह निर्माण क्षमता कक्षात येते.

समाजातील हया गटांकडून वेगळ्या वेगळया प्रकारांनी बोलण्यास कधी व कशी सुरुवात झाली या संदर्भात डॉ. ना.गो. कालेलकर यांचे मत महत्वाचे आहे. ''समाजाच्या सर्वच व्यक्ती सदोदित एकत्र येऊन आपले व्यवहार करत नाहीत. काही व्यवहार एका विशिष्ठ वर्गापुरते मर्यादित असतात; कारण समाजरचनेचा तो एक आवश्यक असा भाग आहे. अशा वर्गातल्या लोकांच्या भाषेचे स्वरूप आणि तिची पातळी सामान्य भाषेपेक्षा वेगळी होते. अशा रीतीने भिन्न असणारी ही भाषा एकाच व्यवसायातल्या अनेक व्यक्तींना (मात्र) एकत्र आणणारी , पण सामान्य भाषेहून दूर असलेली एक बोली होते''[५]

याचा अर्थ सामाजिक व्यवहार करण्यासाठी एक भाषा बोलणा-या समाजात वेगवेगळया बोली बोलणारे अनेक गट तयार होतात. 'बोली' निर्माण होण्यासाठी हे महत्त्वाचे कारण आहे.

'बोली' निर्माण होण्यासाठी '□ाळ' हे महत्वाचे कारण आहे. जसजसा काळ जाईल तसतसे भाषेत परिवर्तन होत असते ; परंतु हे परिवर्तन एक भाषिक प्रदेशात सर्वत्र सारख्याच प्रमाणात होत नाही. मराठी परिवर्तनाचे स्वरूपही सर्वच ठिकाणी वेगवेगळे असते. परंतु प्रमाणभाषेपासून फार दूर हे स्वरूप जात नाही प्रमाणभाषेशी संलग्न असे हे स्वरूप असते. उदा. प्रमाण भाषेत 'अनायसे' (effortlessly) हा शब्द 'औसा' जि.लातूर येथे 'आयनास' असा उच्चरला जातो ; परंतु अर्थदृष्ट्या अडथळा येत नाही तो शब्द 'अनायसे' याच अर्थाने ऐकणारा ऐकतो. यावरून एकाच भाषेची अनेक रूपे वापरात असलेली दिसतात. मूळ भाषेच्या थोडीफार का होईना ही रूपे जवळ असतात. त्यामुळे अर्थदृष्ट्या अडचण निर्माण होत नाही. 'बोली' मात्र विकसित होत असतात.

बोली निर्माण होण्यासाठी भूकंप, रोगराई,दुष्काळ, ही कारणे महत्त्वपूर्ण आहेत. दुष्काळाच्या व□व्यापासून-न वाचण्यासाठी एखादा समाज दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरीत होतो तेव्हा आपली भाषा तो स्थलांतरित ठिकाणी रुजवीत असतो व तेथील बोलीचा स्वीकार करतो. या दोन्हीच्या संयोगातून निर्मा□ झालेल्या एक भिन्न बोलीचा स्वीकार करतो. रोगराई, भूकंप यासारख्या कारणामुळेही लोक स्थलांतरित होतात नवीन प्रदेश, नवीन समाज यांच्या बरोबरच्या व्यवहारामुळे त्यांच्या मूळ बोलीत बदल होतो व त्यांची एक नवीन बोली तयार होते.

बोली भाषा बोलणाऱ्या लोकांची ठरावीक सीमारेषा नसते. एक भाषा बोलणारा प्रदेश एका सीमेवर संपतो व त्याच सीमेवर दुसरी भाषा बोलणारा प्रदेश सुरू होतो. या सीमेवरच्या लोकांची बोलीभाषा ही दोन्ही भाषेची वैशिष्टये घेऊन बोलली जाते. त्यांची एक नवीनच बोली तयार होते.

आजकाल शिक्षणासाठी खेड्यातला विद्यार्थी शहरात येऊन वास्तव्य करतो. शहरी आणि □ामी□ अशा दोन्ही भाषा तो बोलतो. नागरी आणि ग्रामीण भाषेच्या मिश्रणातून त्याची एक वेगळीच बोली तयार होते.

शहरात, खेड्यात वास्तव्यास असणारा तरुण गट एक स्वतंत्र बोली बोलत असतो. बोलताना वाक्य सुरू करण्यापूर्वी एखादा शब्द वापरला जातो. उदा. पश्चिम महाराष्ट्रात सातारा जिल्ह्यात 'ले□ा' कधी येणार ? असे वाक्य बोलले जाते. मराठवाड्यात लातूर परिसरात 'मायला' □धी ये□ार ? हा शब्द वाक्याच्या सुरवातीला येतो. पुण्यामुंबईकडे 'यार' कधी येणार ? अशी वाक्यरचना आढळते. याव्यतिरिक्त तरुणांच्या बोलीमध्ये आणखी काही वेगळ्या लकबी आढळतात. व्यावसायिक लोक व्यवसायानिमित्त एकत्र येतात तेव्हा व्यवसाया संबधी काही शब्दाचा अंतर्भाव त्यांच्या भाषेत होऊन व्यवसायिकांची एक वेगळीच स्वतंत्र बोली निर्माण होते.

भारतात अनेक जाती, पंथ, धर्म अस्तित्वात आहेत. प्राचीन काळापासून जातिसंस्थेचे प्रस्थ भारतात असलेले दिसते. प्रत्येक जातीच्या चालीरीती, भाषा वेगळ्या असतात. एकभाषिक प्रदेशामध्ये राहणाऱ्या लोकांची भाषा एकच असते ; परंतु जातीची बोलीभाषा मात्र वेगळी असते. जातीचे आचार-विचार, जीवनशैली, बोलीभाषा यांमध्ये फरक असतो. एका जातीचा गट समूहाने राहत असतो. या समूहामध्ये बोलली जाणारी बोलीभाषा ही त्या जातीच्या गटाची असते ; परंतु जेव्हा हीच व्यक्ती बाहेर समाजातील अन्य जातींच्या व्यक्तींसोबत संवाद करते तेव्हा ती त्या प्रदेशाच्या प्रमाणबोलीत संवाद करत असते. आपल्या जातीय गटात मात्र तिच्या जातीचीच भाषा वापरली जाते भारतामध्ये बोली निर्माण होण्याचे हे एक कारण आहे.

स्त्री आणि पुरुष यांच्या भाषेत फरक असतो. जगाच्या पाठीवर सर्वच देशांत हा फरक दिसतो. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची भाषा भिन्न असते . 'स्त्री' कुटुंबात असते (सद्यःस्थितीत मात्र स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने काम करते) तिचे अनुभव पुरुषापेक्षा भिन्न असतात. याला कारण 'स्त्री' वर बरीच बंधने घालतात. शिवाय स्त्रीमध्ये निसर्गतःच असलेली लज्जा, प्रेम, वात्सल्य या भावना स्त्रीच्या भाषेवर प्रभाव टाकतात. त्यामुळे पुरुषांच्या भाषेपेक्षा स्त्रियांची भाषा भिन्न असते.

उदा. अगबाई, अय्यो, इश्श, बया, बाई हे शब्द पुरुषांच्या भाषेत येत नाहीत.

वृद्ध माणसांची भाषा तरुणांपेक्षा भिन्न असते. जीवनाकडे गंभीरपणे पाहण्याच्या वृत्तीमुळे त्यांच्या भाषेत मृदूपणा आलेला असतो. तरुणांच्या भाषेत जो सळसळतेपणा जाणवतो तो वृद्धांच्या भाषेत जाणवत नाही. कुटुंबातील वागणूक, स्वतःच्या जीवनशैलीबद्दल उदासिनता, शरीरातील थकवा, व्याधी या कारणांनी वृद्धांची भाषा बदलते व त्यांची एक स्वतंत्र बोली तयार होते.

अतिशय उत्साहवर्धक बोली लहान बालके बोलतात. त्यांच्या बोलण्यात ऊर्जा, नवीन जाणून घेण्याची वृत्ती असते. भाषेची समज नसते, जीवनातले अनुभव नसतात. त्यांच्या वृत्तीत अल्लडपणा असतो. यातूनच त्यांची एक वेगळी बोली म्हणजेच 'बालभाषा' तयार होते. समाजात एक प्रतिष्ठित भाषा बोलणारा गट अस्तित्वात असतो. हा गट आपल्या भाषेची प्रतिष्ठा जपण्याचा अटोकाट प्रयत्न करतो. त्यांच्या घरात काम करणारे नोकर चाकर यांची बोलीभाषा या गटापेक्षा भिन्न असते. हे नोकर चाकर त्यांच्या आजूबाजूला वावरत असतात परंतु या नोकरांचा या गटाच्या भाषेवर प्रभाव पडत नाही व या गटाच्या भाषेचा नोकरांच्या भाषेवर प्रभाव पडत नाही, दोघेही स्वतंत्र बोली बोलत असतात. प्रतिष्ठित भाषा बोलणारा गट जाणीवपूर्वक आपली भाषा जपण्याचा प्रयत्न करीत असतो. ही एक प्रतिष्ठितांची बोली समाजात अस्तित्वात असते.

वरील □ार□ा-नी 'बोली' निर्माण होत असतात. याशिवायही अनेक कारणे असलेली दिसतात ; कारण भाषा ही प्रांत, प्रदेश, क्षेत्र यांच्या मर्यादा पाळत नाही. तिचे क्षेत्र व्यापक आहे या संदर्भात डॉ. आरती कुलकर्णी यांचे मत महत्त्वाचे आहे. त्या म्हणतात, ''भाषेच्या संदर्भात देशाच्या, प्रांत किंवा प्रदेशानुसारच भाषा वे□ळे रूप धारण करते असे नाही. तर विशिष्ट मर्यादित प्रदेशातील लोकसुद्धा एकसारखी भाषा बोलत नाहीत. समाजातील विविध गटांनुसार भाषाही विविध रूपांत बोलली जाताना दिसते. म्हणजेच भौगोलिक आणि सामाजिक अंतराचा परिणाम भाषेची भिन्न रूपे तयार होण्यास कारणीभूत ठरतो, हे सिद्ध होते. मात्र आपण बोलत असलेली भाषा भिन्न असूनही मूळ भाषा एकच असल्याची जाणीवदेखील सर्व समाज गटांना असते म्हणूनच त्याच्यात संप्रेषण व्यवहार सुरळीत राहतो.''[६]

वरील विवेचनावरून बोलीभाषा निर्माण होण्यासाठी भौगोलिक परिसर आणि सामाजिक अंतर या गोष्टी कारणीभूत आहेत हे लक्षात येते आणि एकभाषिक प्रदेशात कितीही भिन्न बोली बोलल्या जात असल्या तरी त्या प्रमाण भाषेशी साम्य ठेवून असतात. त्यामुळे त्यांच्यात व्यवहारिक वैचारिक आदान प्रदा-न चांगल्या प्रकारे होते.

महाराष्ट्रातील मराठी बोलींचा अभ्यास इंग्रज आय. सी. एस. अंमलदार जॉर्ज ग्रिअर्सन यांनी केलेला आहे. इंग्रज सरकारने भारतातील भाषांच्या सर्वेक्षणाचे काम १८९४ मध्ये हाती घेतले होते. ग्रिअर्सनकडे भाषा सर्वेक्षणाचे काम आले १८९८ ते १९२७ या काळात ग्रिअर्सनने 'Linguistic Sarve of India' चे १ ते ९ खंड प्रकाशित केले. या भाषा सर्वेक्षणात मैसूर आणि हैद्राबाद संस्थान व मद्रास सोडून भारताच्या सर्व राज्यातील १७९ भाषा आणि ५४४ पोरभाषा यांचा ग्रिअर्सनने तपशिलाने अभ्यास केलेला आहे. मराठी भाषा व तिच्या बोली यांचा अभ्यास ग्रिअर्सनच्या 'Linguistic Sarve of India' च्या सातव्या खंडात आहे. १९०५ मध्ये हे लेखन प्रसिद्ध झाले. ग्रिअर्सनने १. दखनी मराठी २. मध्यप्रांत

आणि वऱ्हाडी मराठी ३. मध्य व उत्तर कोकणी मराठी या स्वरूपात भाषेचे विश्लेषण केलेले आहे. त्याने काढलेल्या निष्कर्षात दोष आहेत. ते अपुरे वाटतात. तसेच आजच्य बोली समूहांचा आवाका पाहता त्याचे विवेचन परिपूर्ण वाटत नाही, परंतु ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून पाहिले असता ह्या अभ्यासाला महत्त्व असलेले दिसतो. ग्रिअर्सनच्या विवेचनावरून आजचे बोलीसंदर्भातील संशोधन होताना दिसते त्यामूळे ग्रिअर्सनने जो अभ्यास केलेला आहे, त्याला ऐतिहासिक महत्त्व असलेले दिसते. या सर्वेक्षणामुळे आजच्या भाषाभ्यासाला एक दिशा मिळते. या दृष्टीने हा अभ्यास महत्त्वपूर्ण आहे.

मराठीच्या कोकणी, वऱ्हाडी, अहिराणी, डांगी या काही महत्त्वाच्या बोली आहेत या बोलीं मुळे त्या त्या परिसरातील बोलीचे स्वरूप समजण्यास मदत होते.या बोलींचा परिचय पुढीलप्रमाणे करून दिलेला आहे.

१. □ो□□ी बोली भाषा :

कोकणी स्वतंत्र बोली (भाषा) आहे असा वाद असलेला दिसतो. स्थानिक लोकांची अस्मिता, राजकारण या पार्श्वभूमीवर हा वाद असलेला दिसतो. '□ो□□ी' वादग्रस्त असण्याचे कारण कोकणी बोली ही व्यवस्थीत आकलनाशिवाय किंवा पूर्वअभ्यास असल्याशिवाय समजत नाही. मराठी आणि कोकणीमध्ये साम्य आहे; परंतु हे साम्य अभ्यास केला तरच समजते म्हणून कोकणी भाषा स्वतंत्र भाषा आहे. असा वाद सतत उदभवताना दिसतो.

अरबी समुद्र किनारा व पश्चिम घाट यामध्ये असलेला अरुं द किनारपट्टीचा पट्टा म्हणजेच '□ो□□' होय. कोकणाच्या उत्तरेला दमण, दक्षिणेला गोव्याच्या तेरेखोलचा भाग किंवा म्हैसूर राज्याच्या भाग आहे. कोकणात कुलाबा, रायगड, मुंबई, रत्नागिरी, गोवा या भागांचा समावेश होतो. '□ो□□' या प्रदेशात '□ो□□ी' बोलली जाते. '□ो□□' वरून '□ो□□ी' असे या भाषेचे नाव पडलेले आहे प्रदेशाचे नाव भाषेला मिळालेले आहे. ही कोकणी भाषा कोकणच्या उत्तर, मध्य, दक्षिण भागात सारख्या प्रमाणात बोलली जात नाही. सांस्कृतिक, ऐतिहासिक दृष्ट्या या भाषेची तीन रूपे असलेली दिसतात. रत्नागिरीच्या वरच्या भागात म्हणजेच दमणपासून राजापूरपर्यंत 'उत्तर कोकणी' भाषा बोलली जाते. ही भाषा मराठी भाषकास समजते. मराठीच्या जवळ असणारी ही उत्तर कोकणी बोली आहे. सावंतवाडी, वेंगुर्ले, रत्नागिरी, मालवण या भागात मध्य कोकणी भाषा बोलली जाते. उत्तर कोकणी व दक्षिण कोकणी या दोन्ही बोलींचे वैशिष्ट्य असलेली ही 'मध्य □ो□□ी' आहे. दक्षिणेला म्हणजेच कर्नाटक उत्तर सीमा व गोवा या भागात 'दि□□ □ो□□ी' भाषा बोलली जाते. याशिवाय कोकणीचे आणखीही काही पोटभेद असलेले दिसतात. बाणकोटी, धाटी, मावळी, दमणची कोकणी, संगमेश्वरी, गोमंतकी, कुडळी इ. अनेक स्थानिक उपबोली कोकणात असलेल्या दिसतात. स्थानिक उपबोलींशिवाय कोकणीचे आणखीही समाजातील वेगवेगळ्या

स्तरांप्रमाणे, जातींप्रमाणे, भेद पडलेले आहेत. ते म्हणजे गौड सारस्वत बोली, चित्पावनांची बोली, □□बी बोली, ठाकरी बोली इत्यादी. गोव्यात ख्रिश्चन मिशनरी लोक वास्तव्यास आहेत. यांची किरिस्ताव ही वेगळी बोली गोव्यात असलेली दिसते. मिशनरी आणि ख्रिश्चन लोक ही बोली बोलतात. या बोलीत ख्रिश्चन मिश-न-यांनी आपले धार्मीक वाङ्मय निर्माण केलेले आहे. डॉ.द. दि.पुंडे यांच्या 'सुलभ भाषा विज्ञा-न' या ग्रंथात डॉ. सु. मं. कत्रे यांनी दिलेल्या बोलींचा उल्लेख आला आहे तो म्हणजे "डॉ.सु.मं. कत्रे यांनी 'द फॉर्मेशन ऑफ कोकणी' या आपल्या इंग्रजी प्रबंधात खालील सहा बोलींचा अभ्यास केलेला आहे.

१. ''कर्नाटक किंवा चित्तापूर सारस्वतांची कोकणी.

२. गौड सारस्वतांची कोकणी

३. श्री वालावलीकर ऊर्फ शणै गोयबाब यांच्या लेखनातून प्रामुख्याने प्रत्ययाला येणारी गोव्याच्या उच्चवर्णीय हिंदूची कोकणी.

४. मंगरूळ आणि दक्षिण कर्नाटक जिल्ह्यातील ख्रिश्चनांची कोकणी

५. उत्तर कर्नाटक जिल्ह्यातील ख्रिश्चनांची □ो□□ी

६. गोव्याच्या ख्रिश्चनांची कोकणी.''[७]

कोकणी व तिचे उपभेद पाहिल्यानंतर कोकणी भाषेचा आवाका लक्षात येतो. कोकणी व तिच्या उपभाषांचा परिचय करून घेतल्यानंतर या भाषेचे स्वरूप पाहणे आवश्यक आहे.

कोकणी ही एक भाषा किंवा बोली नाही तर अनेक बोलींची मिळून कोकणी बनलेली आहे. सारस्वत ब्राह्मणांची भाषा म्हणून '□ो□□ी' हे नाव पडले. '□ो□□ी' भाषेचे स्वरूप पाहत असता तिची मु□य वैशिष्ट्ये तपासावी लागतात.

१. 'मी' बद्दल 'हांव' असे प्रथम पुरुषी एकवचनी सर्वनाम कोकणीत असलेले दिसते. उदा. हांव करता (मी करतो)

२. द्वितीया व चतुर्थीच्या 'स' व 'ला' या प्रत्ययाबद्दल कोकणीत '□' हा प्रत्य लागतो.

३. मराठीतील आकारांत असलेली पुलींगी नामे वा भूतकालीन क्रियापद रूपे आकारांत न राहता ऑकारांत होतात.

उदा. खोटा - खॉटॉ, घोडॉ - घॉडा, मोठा - मॉठा अशा प्रकारचे उच्चार मराठीतही दिसतात. ठाणे जिल्ह्यातील मांगेला, सामवेदी, कुडाळी, चित्पावनी, हळबी या बोलींत असे उच्चार असलेले दिसतात. कोकणी बोली संदर्भात 'ग्रांथिक मराठी भाषा व कोकणी बोली' या ग्रंथातील विवेचन महत्त्वाचे आहे. ''इंग्रजी Cat या शब्दातील 'ॲ ' हा उच्चार आणि 'God' या शब्दातील 'ऑ 'हा उच्चार गोमंतकीमध्ये आहे. ग्रांथिक मराठीमध्ये हे उच्चार नाहीत. कुडाळी, कऱ्हाडी आणि चित्पावनी बोलीत हे उच्चार

आढळतात. बंगाली, गुजराथी अशा संस्कृतोत्पन्न भाषांमध्ये आणि कानडी, तामीळ वगैरे द्राविडी भाषांमध्येही ते आहेत. त्यामूळे पोर्तुगीजांच्या सहवासामुळे त्यांच्या भाषेतून गोमंतकीत ते आले, असे मा-ण्याचे कारण नाही.''[८]

कोकणीत '□र□' धातूची वर्तमान काळातील रूपे करता, करतात, करताव अशी होतात.

गोमंतकीय बोलीमध्ये 'आहे' या शब्दाबद्दल 'आसा' हा शब्द वापरतात. उदा. हाव काम करता असा (मी काम करत आहे)

मराठी 'जो ' आणि 'तो ' या शब्दाबद्दल कोकणी बोलीत 'जा ' आणि 'ता ' अशी रूपे वापरतात.

उदा. <u>जा</u> वाटा माझ्या वाटणीस येल <u>ता</u> मला देस

(जो वाटा माझ्या वाटणीला येईल तो मला दे)

मुंबईतील कोळी, परभु,कुणबी या लोकांच्या बोलीत 'ने ' या तृतीयेच्या प्रत्ययाऐवजी 'जून ' असा प्रत्यय येतो.

उदा. त्याने (त्याजून) याने (याजून) सीताने (सीताजून) गोमंतकीय भाषेत 'ला' हा प्रत्यय षष्ठीच्या 'ची ' या प्रत्ययाप्रमाणे आहे.

उदा. शामलॉ घॅाडा (शामचा घोडा). सर्वनामांना '□लॉ' असा प्रत्यय लागून शब्द तयार होतो. उदा. मगॅलॉ बा असा (माझा बाप आहे.)

कोकणी : क्रियाविशेषण अव्यये :

कोकणीमध्ये क्रियाविशेषणे वेगळ्या पद्धतीने बोलली जातात. मराठीतील इकडे, तिकडे, उद्या, परवा येथे या अव्ययांऐवजी अनुक्रमे हांगा, थांगा, फाई, पैरि, अशी रूपे आहेत.

उदा. हांव हांगा आसा (मी इकडे येथे आहे.)

कोकणीत वैरि, सइत, माझारि ही शब्दयोगी अव्यये आहे. कोकणीत म्होणू, म्हणूच्याक इ. उभयान्वयी अव्यये आहेत.

मां, व्हे, गो इ. केवलप्रयोगी अव्यये कोकणीत असलेली दिसतात.

*** □ो□ □ी शब्दसं□ह :**

भुरणे (लाहान मूल), चॅडॉ (मुलगी), पांपर (लाथ), वाकू (जिवणी, ओठ), बचको (पंजा), -िदसुरो (झोपाळू), डोस (नारळाच्या करवंटीपासून बनवलेली पळी), चिंचारो (चिंचुका), भांगार (सोने), काळवण (आमटी), घोप (नवरा), बा (बाप), निसण (शिडी), मुदी (अंगठी), पसरो (दुकान), कुकड (कोंबडे), मुठीये (मुटकुले), दिसवडी (दर दिवशी), दीस (दिवस), लागसार (जवळ), फाई (उद्या), पैरि (परवा).

वरील शब्दसंग्रह पाहता कोकणी आणि मराठी बोलीत भिन्नत्व आढळते. आकलनदृष्टया कोकणी अवघड आहे.

मराठी - □ो□□ी भाषावाद :

कोकणी भाषेवर कानडी, इंग्रजी, पोर्तुगीज आणि मराठी या चार भाषांचा प्रभाव असलेला दिसतो. या चार भाषापैकी कानडी ही द्रविडी वशांतील भाषा आहे तर पोर्तुगीज व इंग्रजी या परकीय भाषा आहेत. त्यामुळे '□ो□□ी ' या भाषांची शाखा आहे असे म्हणता येत नाही. मराठी भाषेबरोबर मात्र तिचे शाखासंबंध जोडणे शक्य होत. आकलनदृष्टया कोकणी अवघड वाटत असली तरी प्रत्यक्षात ती मराठी भाषेची बोली आहे, हे तिच्या वैशिष्ट्यांवरून ठरविता येते.

महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस असलेल्या पर्वतरांगांमुळे महाराष्ट्र आणि कोकण यांमध्ये भिन्नत्व जाणवते परंतु सांस्कृतिकदृष्ट्या कोकण आणि मराठी संस्कृती एकच आहे, हे नाकारता येत नाही. मराठी साहित्यामध्ये अनमोल योगदान देणारे कवी, लेखक हे कोकणामधीलच आहेत. कोकणातील सण, उत्सव साजरे करण्याच्या वेळा, पद्धती महाराष्ट्रीयन आहेत. जरी सुरूवातीपासून कोकण महाराष्ट्रापासून पर्वतरांगामुळे अलिप्त वाटत असले तरी, पोर्तुगीज सत्ता असली तरी कोकण महाराष्ट्रापासून अलिप्त राहिले नाही. यासंदर्भात डॉ. ना.गो. कालेलकर म्हणतात, "बा. भ. बोरकरांसारखे कवी आणि सु□टणकरांसारखे कथालेखक यांनी मराठी माध्यमांचा उपयोग केला तो, मराठी ही परकी भाषा आहे असा सांस्कृतिक अलिप्तपणा त्यांच्या मनात नव्हता म्हणूनच." [१]

कालेलकरांच्या उदाहरणावरून कोकणी लेखक, कवींचे मराठीतील योगदान या पार्श्वभूमीवर हा वाद जास्त प्रमाणात जाणवतो. भाषाभ्यासक, साहित्यिक आणि स्वतंत्र राज्य निर्माण करण्याची लालसा असणारे राजकारणी यांनी हा वाद गुतागुंतीचा बनवलेला दिसतो.

जुलै, १९२६ च्या 'विविधज्ञा-विस्तारा' च्या अंकात महर्षी वि. रा. शिंदे यांनी 'कोकणी व मराठी ' हा लेख लिहिला तेव्हापासून या वादास सुरवात झालेली दिसते. यापूर्वी डॉ. दालगादो यांनी कोकणी व मराठीसंबंधी मत मांडले होते. ते असे"-कोकणी ही व्याकरणदृष्ट्या संस्कृतला जवळची आहे आणि तिचा आणि मराठीचा शाखासंबंध नाही, " असे ते मत होते. या मताला उत्तर देण्यासाठी महर्षी वि. रा. शिंदे यांनी हा लेख लिहिला. या लेखात महर्षी शिंदे यां-नी □ो□□ीला 'जातिवाचक भाषा' असे संबोधले. '□ो□□' या शब्दाची उत्पत्ती महर्षी शिंदे यांनी पुढील प्रमाणे दिली आहे.

कोंग + आण (कोंग जातीचा देव) = कोंगाण (कोकण).

अशा 'कोंग जातीच्या लोकांची भाषा ती कोकणी 'असे मत महर्षी शिंदे यांनी मांडले त्यांनी ' □ां□' लो□ 'आर्य' नाहीत असेही मत मांडले. या मतावर प्रत्युत्तर म्हणून 'विविधज्ञानविस्तार' च्या सप्टेंबर, १९२६ च्या

अंकात श्री वामन रघुनाथ वालावलकर ऊर्फ श्री शणै गोयबाब यांनी कोकणी लोक ‘आर्य ’ आहेत, असा लेख लिहिला. याशिवाय या विषयासंदर्भात आणखीही चर्चा झाली. ‘कोकणी ही मराठीचीच पोटभाषा आहे आणि ती स्वतंत्र भाषा नाही,’ असे मत अ.का. ‘कोकणी ही मराठीचीच पोटभाषा आहे आणि ती स्वतंत्र भाषा नाही,’ असे मत अ.का. प्रियोळकरांनी मांडले.

त्यांनतर भांडारकर, गुणे, ग्रिअर्सन यांनी कोकणीला मराठीची पोटभाषा (बोली) मानले.

सारांश, कोकणी आणि मराठीमधील हा वाद गुंतागुंतीचा आहे. हा गुंता सुटायचा असेल तर त्याला काही काळ जाऊ द्यावा लागेल. परंतु विचार केला असता कोकणी ही मराठी भाषेपेक्षा खूप वेगळया पद्धतीने बोलली जाते. मराठीच्या इतर बोली ह्या आकलनक्षम आहेत परंतु ‘□ो□□ी’ भाषा मराठी माणसालाही समजायला अवघड जाते. कोकणातील वातावरणाचा प्रभाव भाषेवर पडलेला असल्यामुळे कोकणी मराठीच्या इतर बोलीपेक्षा आकलनाच्या दृष्टीने अवघड आहे.

२. वऱ्हाडी बोलीभाषा :

बुलढाणा इथून सुरू होऊन मध्यप्रदेशाच्या दक्षिण भागापर्यत व-हाडी बोलीभाषेचे क्षेत्र विस्तारले आहे. बुलढाण्याच्या पूर्वेकडील शिवनी, बालाघाट, बैतूल, एलिचपूर तर नागपूर, भंडारा, वाशिम, अकोला, वर्धा, चंद्रपूर, वणी हे भाग या बोलीक्षेत्रात येतात. या प्रदेशाला ‘वऱ्हाड प्रांत’ असे संबोधले जाते. या वऱ्हाड प्रातांत बोलली जाणारी बोली म्हणजे ' वऱ्हाडी बोली ' असे या बोलीचे नामकरण झाले आहे. ‘वऱ्हाडी बोली’ विस्तीर्ण प्रदेशात बोलली जात असल्यामुळे पुन्हा तिची रूपे पडतात. १. घाटावरची वऱ्हाडी बोली २. घाटाखालची वऱ्हाडी बोली, ही ती दोन रूपे आहेत. याशिवाय नागपुरी बोली, हळबी बोली, बालाघाटी बोली हे आणखी प्रकार असलेले दिसतात. धंद्यावरून व जातीवरूनही काही भेद या भाषेत निर्मा□ झालेले दिसतात. ते म्हणजे पोवारी, धनगरी, कोष्टी, कुणबी, झारपी हे आहेत.

व्या□र□ प्र□िया :

वऱ्हाडी बोलीतील काही ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील

* प्रमाण मराठीत अन्त्य दीर्घ इकार दीर्घ होतो परंतु वऱ्हाडीत हा इकार ऱ्हस्व हातो.

उदा.	मराठी	वऱ्हाडी
	मी	मि
	माझी	माहि

* प्रमाण मराठीत जर ‘ इ’ व ‘व ’ येत असेल तर काही शब्दांच्या बाबतीत वऱ्हाडीत ‘ इ’ ऐवजी ‘ ए’ आणि ‘व’ ऐवजी ‘य’ येतो. पुढील शब्दावरुन मराठी व वऱ्हाडीतील शब्दात कसा फरक आहे हे लक्षात येते.

उदा.	मराठी	व-हाडी
	दिले	देल्ल
	वेळ	येळ

('ळ' च्या ऐवजी 'र ' येतो ' येर') परंतु सर्वच शब्दासाठी 'र' येत नाही.

* प्रमाण मराठीतील 'ळ' या ऐवजी व-हाडीत 'य' चा वापर केला जातो.

उदा.	मराठी	व-हाडी
	डोळा	डोया
	घोळ□ा	घोय□ा
	ओढाळ	ओढाय

* प्रमाण मराठीत 'व' चे उच्चरण व-हाडीत 'ओ ' होताना दिसते.

उदा.	मराठी	व-हाडी
	अडवला	अडोला
	उडवला	उडोला
	जवळ	जोय
अनेक वचनी		(ज + ओ + य)

* प्रमाण मराठीतील नपुंसकलिंगी एकारान्त रूपाचे व-हाडी अ-कारांत रूप होते.

उदा.	मराठी	व-हाडी
	पोर□	पोर□
	फुले	फुलं
	मा□से	मा□सं

* प्रमाण मराठीतील 'पा□ी ' ऐवजी व-हाडी 'पा-ी' असे रूप होते. मराठीतील सुरवातीच्या '-' च्या ऐवजी '□' चा उच्चार केला जातो.

उदा.	मराठी	व-हाडी
	-ाळ	□ळ
	-ा□	□ा-े

प्रमाण मराठी भाषेप्रमाणे व-हाडीतील व्याकरणप्रक्रिया असलेली दिसते. उच्चारणाच्या फरकामुळे व-हाडी वेगळी वाटते बाकी व्याकरण प्रमाण मराठीप्रमाणे असलेले दिसते. व-हाडीतील व्याकरण प्रक्रिया पुढील प्रमा□ -

*** विभक्ती -प्रत्यय**

मराठी विभक्तिप्रत्ययात आणि वऱ्हाडी विभक्तिप्रत्ययात फारसा फरक नाही मराठी विभक्तिसारखीच विभक्तिव्यवस्था वऱ्हाडीमध्ये असलेली दिसते. फक्त काही थोडे फरक वऱ्हाडी विभक्तिव्यवस्थेत असलेले दिसतात.

१. मराठीमध्ये प्रथम पुरुषी एकवचनी द्वितीयेत 'मी', 'मला' असे रूप होते तर वऱ्हाडीत अनुक्रमे 'मज' 'मले' असे रूप होताना दिसते तसेच द्वितीय पुरुषी एकवचनी द्वितीयेत मराठी रूप 'तुला' ऐवजी वऱ्हाडीत 'तुवा' असे होते.

२. षष्ठीची प्रथम, द्वितीय पुरुषी रूपे होताना 'झा' ऐवजी 'हा' हा प्रत्यय लागतो.

उदा.	मराठी	वऱ्हाडी
	माझा	माहा
	तुझा	तुहा

३. सर्वनामांची रूपे मराठीप्रमाणेच असलेली दिसतात तथापि सर्वनामांची स्त्रीलिंगी रूपे मराठी ही, जी, ती अशी आहेत, वऱ्हाडीत ती हे, जे, ते अशी होतात.

उदा.१. हे झोरा (ही पिशवी)

२. ते वरंडी (ती ओळ)

४. चतुर्थीचा 'ला' हा प्रत्यय मराठीत आहे. चतुर्थीच्या ' ला ' प्रत्ययाऐवजी वऱ्हाडीत 'ले' हे रूप वापरले जाते.

उदा. चतुर्थी प्रत्यय मराठी व-हाडी एकवचन

तुला	तुले
मला	मले
शामला	शामले

चतुर्थीच्या अनेकवचनी 'ना' या प्रत्ययाऐवजी ईस, इले हे प्रत्यय व-हाडीत येतात.

उदा.चतुर्थी प्रत्यय अनेकवचन मराठी	चतुर्थी प्रत्यय अनेकवचन वऱ्हाडी
पोरां-ना	पोराईले
मा□सां-ना	मा□साईस

पंचमीची काम्हून, काव्हून, काडून अशी रूपे वऱ्हाडीत होताना दिसतात. '□ाय' या मराठी प्रश्नार्थक सर्वनामाबद्दल ही रूपे येतात. वऱ्हाडीतील अख्यात प्रक्रिया मराठीपेक्षा वेगळी आहे. ती पुढील प्रमाणे असलेली दिसते.

आख्यात प्रया -

१. प्रथम पुरूषी सर्वनामानंतर येणारे भविष्यकाळी क्रियापद व-हाडीत वेगळया पध्दतीने उच्चारले जाते.

मराठी	व-हाडी
मी रेन	मी रन
मी उठेन	मी उठल
मी बसेल	मी बसल

२. भूतकाळी व-हाडी क्रियापदास 'नि' वा 'न' हे अधिकचे प्रत्यय लावण्याची प्रवृत्ती दिसते मराठीत मात्र असे प्रत्यय नाहीत.

उदा.	मराठी	व-हाडी
	मी त्याला पाठवले	मी त्याले पाठवले नि / पाठवलेन
	मी जेवले	मी जेवलेनि / जेवलन
	मी धाडले	मी धाडलेनि / धाडलेन

३. मराठीतील 'ला' ऐवजी व-हाडीत 'ले ' हे कृदन्त आढळते

उदा. धरायला > धराले , उठायला > उठाले , आणायला > आणाले

४. व-हाडीत स्त्रिया पुरूषांप्रमाणे बोलताना दिसतात. व-हाडी स्त्रीच्या तोंडी ' मी आणते ' ऐवजी ' मी आणतो, 'मी बसते' 'ऐवजी' 'मी बसतो', 'मी करते' 'ऐवजी' 'मी करतो,' असे पुल्लिंगी आख्यातरूप येताना दिसते.

५. व-हाडीच्या जवळ असणाऱ्या तेलगू भाषा संस्कृतीचा परिणाम व-हाडीवर झाला आहे. त्यातून काही वैशिष्ट्यपूर्ण भाषालकबी व-हाडीत येताना दिसतात.

उदा. मी ाम लो (मी ाम ले)

ती कचरा काढलो (तो कचरा काढला)

व-हाडीचा शब्दसंग्रह

मरठी भाषकाला सहज समजेल असेच व-हाडीचे स्वरूप आहे. काही शब्दांतील थोडे थोडे बदल सोडले तर बाकी शब्द मराठीप्रमाणे जसेच्या तसे असलेले दिसतात.

उदा. जीव, लाल, दोन, झोप इ.

पुढील शब्द थोड्याफार फरकाने बदललेले दिसतात.

उदा. कामकही, गावकही, डोया, दिस इत्यादी.

स्वतंत्र व-हाडी लकब असलेले शब्द पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. हुळा (भाजलेला ओला हरभरा), राइ (मोहरी) बाने (पक्वान्न) चाहाय (चाहूल) डावले (करंडा) आकू (कुत्रा) डोळया (बादली) वंरडी

(ओळ) झोरा (पिशवी) हाडया (कावळा) मून (म्हणून) दाल्ला (नवरा) अढावू (बदमारा , लुच्चा) इत्यादि

वऱ्हाडीचे स्थूल स्वरूप वरीलप्रमाणे आहे. वऱ्हाडी क्षेत्रात सर्वच ठिकाणी वऱ्हाडीचे स्वरूप एकसारखे दिसत नाही. हळबी, नागपुरी, बालाघाटी असे तिचे प्रदेशानुरूप स्वरूप बदलेले दिसते. व्यवसाय, जातीनिहाय असे वऱ्हाडीचे अनेक पोटभेद असलेले दिसतात.

३. हळबी बोलीभाषा :

'हळब' लोकांची बोली म्हणजे हळबी भाषा होय. ही भाषा मध्यप्रदेशातील बस्तर, रायपूर, कांकेर तसेच चंद्रपूर, भंडारा या महाराष्ट्रातील जिल्ह्यात बोलली जाते. आर्याच्या आगमना नंतर हळब लोकांची या प्रदेशात वस्ती होती. आर्यांच्या धर्म, संस्कृती व भाषा यांचा स्वीकार 'हळब' या अनार्थ लोकांनी आर्यांच्या आगमानानंतर केलेला दिसतो.

बंगाली, उडीया, छत्तीसगडी, मराठी या भाषांच्य मिश्रणातून हळबीचा जन्म झालेला आहे.

हळबीचे व्याकरण :

हिंदी शब्द आणि मराठी वाक्यप्रक्रिया असे या भाषेचे स्वरूप आहे. मराठी हिंदी अशा संमिश्र स्वरूपात ही भाषा बोलली जाते.

हळबी स्वनिमप्र्□या :

मराठीतील च, ज या दन्तभूलीय व्यंजनांचे उच्चारण हळबी भाषेत तालव्य होते. उदा. झाडाचा ऐवजी <u>झाडको</u> असे रूप होते. याशिवाय खालील स्वनिमप्रक्रिया महत्वाची आहे. 'ड'व 'ळ'चा 'र' होतो. 'व' चा हिंदीप्रमाणे 'ब'होतो. '□'चा हिंदीप्रमाणेच 'न'होतो.

उदा.	मराठी	हळबी
	कापड	□ापर
	डोळा	डोरा
	मोळी	मोरी
	□ाळा	□ारा
	वी□	बीन

वरील प्रमाणे हळबीचे उच्चार होतात.

प्रमाण मराठीपेक्षा हळबीचे व्याकरण वेगळे आहे. हळबीचे हिंदी विभक्तिप्रत्यय हिंदीप्रमाणे आहेत. मराठीत काही नामाला विभक्तिप्रत्यय लागताना त्याचे सामान्यरूप होते. हळबीत नामाला विभक्तीप्रत्यय लागताना सामान्यरूप होत नाही. तसेच अनेक वचनातील नामास ' मन ' प्रत्यय लागतो उदा. 'हममन्' (आम्ही)

हळबीची सर्वनाम प्रक्रिया मराठीपेक्षा वेगळी, हिंदी - बंगाली मिश्रणातून सर्वनामाची रूपे तयार झाली असावीत. 'सुलभ भाषाविज्ञान' या ग्रंथात द. वि. पुंडे यांनी सर्वनामाची रूपे दिली आहेत ती पुढीलप्रमाणे.

सर्व-नाम	विभक्ती	एकवचनी रूप	अनेकवचनी रूप
प्रथम पुरुषी	प्रथमा	मुई, मई, मे	आमी, हमयन्
	षष्ठी	मांचो, माचो	आमचे, आमर
द्वितीय पुरुषी	प्रथमा	तुई, तू	तुमी, तुम
	षष्ठी	तुचां, तोर	तुमचो, तुमर

प्रथमपुरूषी सर्वनामाची द्वितीयेची रूपे 'मो' 'म' अशी होतात. तर द्वितीय पुरुषी सर्वनामाचे द्वितीयेचे रूप 'तुके' असे होते. यावरून हळबीची सर्वनामप्रक्रिया देखील मराठीपासून पुष्कळच दूर गेल्याचे दिसते.''[१०]

हळबीत लिंगाप्रमाणे क्रियापदाची रूपे बदलत नाहीत तसेच क्रियापदानंतर '-ना' हे पूरक रूप येते उदा. 'आव ना', 'जाव ना' भूतकाळातील क्रियापद मात्र मराठीप्रमाणे असते. कधीकधी या भूतकाळी क्रियापदाला ' ब ' प्रत्यय लागतो. उदा. ' मुई करबे ' ' मोके मारबा ' भविष्यकाळातील क्रियापदाला ' दे ' किंवा ' ते ' प्रत्यय लागतो. उदा. ' मुई बोलन्दे ' ' मोके करन्दे ' इत्यादी

हळबी भाषा मराठीपेक्षा वेगळी वाटते. हिंदी, बंगाली भाषांच्या एकत्रीकरणातून ही भाषा तयार झाली असल्यामुळे या आणि काही अन्य भारतीय भाषांचा प्रभाव हळबीवर आहे. खरे तर 'हळबी' ही रोखरच मराठी बोली आहे का ? तिचा अंतर्भाव मराठी बोलीमध्ये होतो का ? हा प्रश्न अभ्यासकांच्या मनात आहे.

४. अहिराणी बोलीभाषा :

'आभीर' लोकांची भाषा ती 'अभिराणी' िवा 'अहिराणी' असे म्हटले जाते. ती खानदेशात बोलली जाते म्हणून अहिराणीला 'ा-नदेशी ' असेही नाव आहे. नाशिक, जळगाव, बुऱ्हाणपूर, धुळे या जिल्ह्यांत 'अहिराणी' बोलली जाते. अहिराणीचे '-ंदुरबारी'आणि 'बाला ी' असे सूक्ष्म भेद दिसतात. कळवण, मालेगाव बागलाण येथे बागलाणी बोली बोलली जाते.

अहिराणी बोलीचे जाती-जमातीनुसार सूक्ष्म भेद असलेले दिसतात. पावरी, लाडशिकी, भिल्ली असे हे सूक्ष्म उपभेद आहेत. 'अहिराणी' बोली ही मराठीच्या अगोदर अस्तित्वात होती त्याचे पुरावे प्राचीन आहेत. इ.स.२०३ ते २३७० हा ' आभीर ' राजांचा काळ होता. या काळात आभीरांची भाषा म्हणून 'आहिराणी' किंवा 'आभिराणी ' असे नाव या भाषेला मिळाले.

भरताच्या नाट्यशास्त्रात 'आभीर' भाषेचा उल्लेख आहे. तसेच वररूचीच्या व्याकरणात अपभ्रंश भाषा म्हणून अहिराणीला स्थान आहे. यावरून अहिराणी बोली तिसऱ्या- चौथ्या शतकात उत्पन्न झाली असावी. त्यानंतर पाटणचा शिलालेख तसेच लीळाचरित्रात अहिराणी वाक्यप्रयोग दिसतात.

उदा. 'मोहरिया वाघारिसी' (मोहऱ्या वघारस).

यावरून अहिराणीचे अस्तित्व प्राचीन आहे हे लक्षात येते. आज अहिराणीच्या अनेक उपभाषा असलेल्या दिसतात. क्षेत्रीय व जातीय वर्गीकरण केले असता नंदूरबारी, बागलाणी, डांगी, नेमाडी हे क्षेत्रीय व पावरी भिल्ली, लाडशिकी, भिल्लोरी, पाटीदारी (भावसारी) गुजराऊ असे जातीय वर्गीकरण होते. नाशिक जिल्हयातील बागलाण (सटाणा) चांदवड, नांदगाव, कळवण या तालुक्यातील बोलीला बागलाणी, अहिराणी असे म्हटले जाते तर नंदूरबारी, डांगी, गुजराऊ इत्यादि. बोलीवर गुजराथी भाषेचा प्रभाव असलेला दिसतो. अहिराणी बोली खानदेशात सर्वाधिक बोलली जाते. याबरोबरच 'लेवा' व 'आदीवासी' या दोन भाषा या परिसरात बोलल्या जातात. जातीपरत्वे भाषांचे अस्तित्व आपण वरील विश्लेषणात नोंदवले आहे.

खानदेशातील सातमाळा, सातपुडा डोंगर प्रदेशात आदिवासी समाज राहतो तो कोकणी, पावरा, मावची, वसावे या बोली बोलतो.

पूर्व खानदेशातील जळगाव, रावेर, भुसावळ, यावल जामनेर, बोदवड, मुक्ताई नगर या भागात 'लेवा ' बोली बोलली जाते. तसेच व-हाडातील नांदूरा, बुलढाणा, मलकापूर येथेही काही प्रमाणात लेवा भाषेचे आस्तित्व आहे. 'लेवा ' भाषेवर व-हाडीचा प्रभाव आहे. सुप्रसिध्द कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांनी आपली कविता 'लेवा' बोलीत लिहलेली आहे.

खानदेशात अहिराणी आदिवासी व 'लेवा' या बोलींचे अस्तित्व असलेले दिसते. या तीन बोलीत जास्त व्यापक स्वरूपात बोलली जाणारी बोली म्हणजे 'अहिराणी' बोली होय.

अहिराणी : स्वनिम प्रक्रिया

१. अहिराणीत 'ळ' बद्दल 'य' ये तो.

उदा. घोळका > घोयका

मोळी > मोयी

२. 'स' बद्दल 'छ' चा वापर होतो.

सावट > छावट

सोंग > छोंग

३. '□' ऐवजी अहिराणीत 'न' चा वापर होतो.

पा□ - पा-नी

आणि - आनी

४. ‘र’ या व्यंजनानंतर ‘ड’ येत असेल तर ‘र’ चा उच्चार ‘ल’ असा केला जातो.

उदा. रडणे > लडणे

कोरडा > कोलडा

५. मराठी शब्दात सुरवातील येणाऱ्या ‘वि’ चा उच्चार अहिराणीत ‘इ’ असा केला जातो.

उदा. विणकरी > इणकरी

विटा > इटा

अहिराणीचे व्याकरण

१. अहिराणीत विभक्तिप्रत्यय लागताना नामाचे सामान्यरूप होत नाही मात्र लिंगे व वचने मात्र मराठीप्रमाणे आहेत.

२. तो, ती, ते या तृतीय पुरुषी सर्वनामांना विभक्तिप्रत्यय लागतात. व त्यांची लिंगानुसार रूपे बनतात.

उदा. तो, ती, ते ऐवजी त्याले, त्यासले, तिले, तिसले अशी रूपे होतात.

३. अहिराणी बोलीत प्रथमपुरूषी, द्वितीय पुरुषी व तृतीय पुरुषी या तिन्ही पुरुषांत क्रियापद एकाच रूपात असते. कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणे क्रियापद बदलत नाही. कर्त्याचे लिंग
□यापदावर परिणाम करत नाही.

उदा.

मराठी	अहिराणी
करतो	मी □रस
तू करतोस	तू करस

धातूचे मूळ रूप वापरून भूतकाळ दाखवण्याची पद्धत अहिराणीत आहे.

कायणे (करणे) हे भूतकाळातील क्रियापद पुढीलप्रमाणे दर्शविले जाते.

उदा.

मी □य (मी □ले)

तुम्ह कय (तुम्ही केले)

अशा स्वरूपात धातूचे मुळ रुप दाखवून भूतकाळ दाखविण्याची पध्दत अहिराणीत असलेली दिसते. मराठीपेक्षा अहिराणी खूप वेगळी वाटते. बरेच शब्द मराठीहून अगदी भिन्न आहेत. अहिराणीचा शब्दसंग्रह पुढील प्रमाणे -

४. अहिराणीचा शब्दसंग्रह

अहिराणी आर्योद्‌भव भाषा आहे परंतु तिच्यात तत्सम शब्दांचा वापर जास्त नाही, फार □मी प्रमाणात तत्सम शब्द येतात. तद्‌भव व अर्धतत्सम शब्द जास्त प्रमाणात दिसतात. पोर्तुगीज, इंग्रजी, अरबी शब्दही अहिराणी भाषेत आहेत.

गुजराती शब्दप्रयोगांच्या लकबी व गुजराथी शब्द यांचा वापर अहिराणीत दिसतो. उदा. डिक्रा (गुजराथी - दि□ां), 'बेस्तरवार' हा मूळ गुजराथी 'भेस्तरवार' या शब्दापासून आला आहे. 'जोयजे' हा शब्द गुजराथी असून त्याचा अर्थ 'पाहिजे' असा होतो.

अहिराणीच्या स्वतःचा शब्दसंग्रह आहे. अहिराणीचा परिचय करून घेतल्याशिवाय या शब्दांचा अर्थ समजू शकत नाही. उदा. 'अंडोर' याचा अर्थ 'मुल□ा' असा आहे. 'अंडोर' हा शब्द 'मुल□ा' शब्दापे□ा पूर्णतः वेगळा आहे. याशिवाय 'झोऱ्या' म्हणजे 'सतरंजी' कावड म्हणजे 'दार' साकरू म्हणजे 'कोनाडा' हे प्रमाण मराठीपेक्षा पूर्णपणे वेगळे असलेले शब्द अहिराणीत आहेत.

५. डांगी बोली भाषा :

गुजराथ मधील 'डांग' या भौ□ोलिक परिसरात बोलल्या जाणाऱ्या भाषेला 'डांगी' बोली म्हणतात. डांगी बोली ही मराठीची बोली आहे. अहिराणीशी साम्य असणारी ही बोली आहे. 'सा□ी' हे धुळे जिल्ह्यातील गाव व नाशिक जिल्ह्यातील बागलाण व कळवण ही गावे डांगीच्या पूर्वेला आहेत. 'डांगी' बोलीचे हे नाव प्रदेशवाचक व लोकवाचक आहे. महाराष्ट्र व गुजराथ यांच्या पश्चिम दिशेला 'डांग' हा प्रदेश आहे.महाराष्ट्र व गुजराथ यांच्या सीमाभागात हा प्रदेश आहे. उत्तरेला सोनगढ व ण्यारां ही गावे आहेत तसेच सुरगाणा संस्थान दक्षिणेला आहे. धरमपूर व बासंडा 'डांग' च्या पश्चिम सीमेची संस्थाने आहेत. 'डांग' या प्रदेशाच्या या चार सीमा आहेत. 'दा□' □िंवा 'डांग' या शब्दाचा अर्थ 'जंगल' □िंवा 'अर□्य' असा आहे. सुमारे ६५० चौरस मैल क्षेत्रफळ असलेल्या या प्रदेशात वारली, कुणबी, भिल्ल, कोकण, काथोडी लोकांची वस्ती आहे. येथील हवामान विषम आहे. 'डांग' मधील सर्व जमाती हिंदू असल्यामुळे ते सर्व देवांचे, देवतांचे पूजन करतात. या जमातीमध्ये अंधश्रद्धा असलेली दिसते. भुतेखेत, जादूटोणा, पुनर्जन्म यावर त्यांचा विश्वास असलेला दिसतो. तेरअवस, दिवाळी, होळी हे सण ते प्रामुख्याने साजरे करतात.

'डांग' हा वादग्रस्त प्रदेश असलेला दिसतो. १९६० मध्ये जेव्हा महाराष्ट्र व गुजराथ स्वतंत्र राज्ये झाली तेव्हा 'डांग' हा प्रदेश गुजराथमध्ये गेला. या निणर्याने महाराष्ट्र दुखावला गेला व त्यासाठी आंदोलने झाली.

डांगी बोलीचे वेगळेपण : ‘डांग’ प्रदेशात बोलली जाणारी बोली म्हणून ती ‘डांगी’ बोली असे गृहीत धरले आहे. परंतु ‘डांग’ प्रदेशात अनेक जमातींचे लोक राहतात. भिल्ल, कुणबी इत्यादी जमातींच्या बोली वेगवेगळ्या आहेत. मराठी व गुजराथीपेक्षा ‘डांगी’ भाषा वेगळी आहे. ‘डांग’ प्रदेशात बोलली जाणारी बोली ही प्रत्येक ‘जमातीची’ एक स्वतंत्र बोली आहे.

डांगी : स्वनिम प्रक्रिया :

१. तालव्य आणि दंतमूलीय व स्पर्शसंघर्षी स्वनिमांत फरक करण्याच्या बाबतीत ‘डांगी’ ही मराठीशी साम्य दाखवते.

२. ग्रामीण मराठीत बोलल्या जाणाऱ्या ग्वॉड (गोड), प्वॉट (पोट) यातील ‘ऑ ’ या उच्चारणाशी जुळणारी उच्चारणे डांगी बोलीत आहेत. उदा. ब्रॉस, पोसाँ इ. या शब्दात ‘ऑ ’ व ‘आँ ’ ही उचारणे आहेत.

३. ऐ, औ या संयुक्त स्वरांची उच्चाराणे डांगीत अई, आइ, अउ, आऊ अशी केली जातात. ही उच्चारणे मराठी व अहिराणीप्रमाणे होतात.

उदा. अइ (बइल) आइ (नाइक) अड (दडत) आड (पाडस)

डांगी : प्रत्ययप्रक्रिया : १. सर्वनामांची व नामांची प्रत्यय लागण्यापूर्वी सामान्यरूपे होण्याची प्रक्रिया डांगीत होते. ' तो ' या सर्वनामाचे ' त्या ' असे सामान्यरूप होते व मग प्रत्यय लागतात.

उदा. त्याले, त्यासला, त्याहून इत्यादी.

सामान्यनामाच्या सामान्यरूपाची उदाहरणे पुढीलप्रामाणे आहेत.

मा[illegible]सा (मा[illegible]सासी) [illegible]ह ([illegible]हाला) लो[illegible] (लो[illegible]ापासा)

सामान्यरूपाच्या बाबतीत ‘डांगी ’ मराठीच्या जवळची आहे.

२. डांगीमध्ये सर्वनामांची हा, जो, तो या तिन्ही लिंगांत भिन्न भिन्न रूपे आढळतात. ही प्रक्रियाही मराठीप्रमाणे आहे.

३. डांगी बोलीत चतुर्थीचा ' ला ' हा प्रत्यय आहे. (भाऊसला, भौसला, भास्तोरला) आणि पंचमीच्या ऊन, हूनच्या ऐवजी दुन, हून हे प्रत्यय डांगी बोलीत आहेत.

उदा. वागदुन (वाघापेक्षा), गाव्हून (गावाहून). विभक्तीचे डांगी बोलीतील वरील प्रत्यय मराठी- प्रमा[illegible] असलेले दिसतात. परंतु षष्ठी व सप्तमीचे प्रत्यय गुजराथीप्रमाणे आहेत. उदा. षष्ठीचा ‘-न’ ([illegible]ाय-ना [illegible]ा-न, गायनी जिब) सप्तमीचे मु, मुन हे प्रत्यय आहेत. उदा. पिंजरामु, पिंजरामुन इ. गुजरातीप्रमाणे ‘छे’ हे रूप -न वापरता डांगी बोलीत ‘से’ असे रूप वापरले जाते.

५. मराठीप्रमाणे डांगीत अनेक कृदन्ते आहेत.

उदा. ‘मोडणे’ या धातूची अनेक रूपे डांगीत आहेत.

मोडी (मोडीन), मोडुला (मोडणे), भोड् (मोडका), मोडेल (मोडला होता), मोडणार, मोडत, मोडताना इत्यादी

६. मराठीतील कालवाचक क्रियाविशेषणे डांगी बोलीत आहेत.

उदा. अगोदर, उसरान (उशिरा) तसेच स्थलवाचक क्रियाविशेषणे दिसतात. उदा. खाल - वर, मोहरे (समोर), दूर. रीतिवाचक क्रियाविशेषणही आढळतात. उदा. गरगर, एकदम, उलट इत्यादी मराठीतील उभयान्वयी अव्ययांशी साम्य दाखवणारी अव्यये डांगीत आढळतात.

उदा. आन्, आनि, पन् का, की, तव (तोपर्यंत), मनुनात हत, नात (नाहीतर) इत्यादी.

वरील विवेचनावरून 'डांगी' ही मराठीची बोली आहे हे स्पष्ट होते. डांगीबद्दलचे डॉ. ना.गो. कालेलकरांचे विवेचन महत्त्वाचे आहे.

१.४ मराठवाडी बोली भाषा :

महाराष्ट्रामध्ये बोलल्या जाणाऱ्या मराठीचे क्षेत्र विस्तृत आहे. मराठीच्या कोकणी, वऱ्हाडी, अहिराणी, हळबी, डांगी या बोलीभाषा आहेत. मराठीची बोलीभाषा म्हणून या सर्वमान्य आहेत. 'मराठवाडी बोली ' ही स्वतंत्र व सर्वमान्य अशी मराठी बोली नाही. मराठवाडी बोलीचा स्वतंत्र अभ्यास झालेला दिसत नाही. असे असले तरी मराठवाडी बोलीला मराठीची स्वतंत्र बोली मानावी इतके तिच्यात भेद असलेले दिसतात. मराठवाडा हा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, सामाजिक दृष्टीने संपन्न आहे. मराठवाड्यातील जीवनपद्धती, सांस्कृतिक - भौगोलिक, राजकीयदृष्टया, वेगळी आहे. औरंगाबाद, परभणी, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड,लातूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांचा समावेश मराठवाड्यात होतो.

मराठवाडा आंध्र, कर्नाटक, विदर्भ, खानदेश या सीमावर्ती भागात असल्यामुळे सीमावर्ती भागात त्या त्या प्रदेशाची वेगळी बोलीभाषा मराठवाड्यात बोलली जाते. आंध्र, कर्नाटक सीमेवर मराठवाडी बोलीभाषा कन्नड, तेलगू भाषेच्या संपर्काने वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने बोलली जाते. खानदेश व विदर्भ या सीमाभागातील मराठवाडी बोलीभाषा अशीच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मराठवाड्यातील सर्वच जिल्ह्यातील बोलीभाषा प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळी आहे. वेगळेपणाची वैशिष्ट्ये ठळकपणे जाणवत राहतात. त्यामुळे स्थलनिहाय व सीमाभागातील परिसरनिहाय ही बोलीभाषा आपले स्वतंत्र अस्तित्व दर्शविते.

मराठवाडी बोलीवर निजामी राजवटीचा प्रभाव आजही टिकून असलेला दिसतो. मराठवाड्यातील माणूस सहजपणे 'उर्दू' शब्द वापरताना दिसतो. 'उर्दू' बरोबरच फरसी, हिंदी, इंग्रजी भाषेचा प्रभाव मराठवाडी बोलीवर आहे.

उदा.तकलिफ (त्रास), किराया (भाडे), जिम्मेदार (जबाबदार),उमर (आयुष्य), बरबादी (नष्ट होणे), वापस (परत), पागल (वेडा) इ. असे अनेक शब्द मराठवाडी बोली भाषेत सर्रास वापरले जातात. प्रमाण मराठीत हे शब्द वापरले जात नाहीत.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर व आजच्या जागतिकीकरणाच्या जमान्यात दूरदर्शन, प्रसारमाध्यमे, शिक्षण, राजकारण, प्रशासन, इ. मुळे मराठवाडी बोलीभाषा इंग्रजी भाषेचा स्वीकार करताना दिसत आहे. पु□या - मुंबईला नोकरीच्या निमित्ताने मराठवाड्यातील तरुणवर्ग मोठ्या प्रमाणात वास्तव्यास आहे. त्याचाही प्रभाव मराठवाडी बोलीभाषेवर दिसतो आहे.

औरंगाबाद परिसरातील बोलीभाषेवर वऱ्हाडी, खानदेशीचा व निजामी राजवटीतील बोलींचा प्रभाव, आज मराठवाडा निजामी राजवटीतून मुक्त झालेला असला तरी जाणवतो. येथील लोकांवर त्यांच्या संस्कृतीवर आजही निजामराजवटीचा प्रभाव आहे. त्याचे अवशेष भाषेतही शिल्लक आहेत. कवीवर्य ना. धों. महानोर यांच्या ‘ □ांधारी ’ कादंबरीतील बोलीमधून औरंगाबाद परिसरातील भाषेचे स्वरूप लक्षात येते.

उदा. ‘‘रोज उठून झगडे करण्यापरीस पोराचं लगन झालं की त्यायचं त्यानले अलग ठेवावं लागते.’’

वरील संवादावरून औरंगाबाद जिल्ह्यातील ग्रामीण परिसरातील संवाद हे खानदेशीच्या जवळ जाणारे आहेत हे

लक्षात येते. ना. धों. महानोर यांच्या कादंबरीतील संवादांवरूनही औरंगाबाद परिसरातील बोलीचे स्वरूप लक्षात येते.

‘‘ मले सात पोटं हायती, लई जीवाच्या वर झालं आता. दोघाची कमाई नुसती मीठ मिरचीले आन् जवारीले पुरत नाही माय.’’ [११]

‘‘ देवाले सगळ्याची काळजी ऱ्हाती त्याचे डोळे आभाळाएवढे हायती.’’[१२]

वरील संवादावरून औरंगाबाद परिसरातील भाषेचे स्वरूप लक्षात येण्यास मदत होते. या परिसरातील भाषेत त्यायले, त्यानले, महे, तुहे, बारामुंजा, जलम, त्याले, मले, लई, मालटाल, बाईल, इडे, गुडीगुप (चिडीचुप) पानथळ, डोंब, इराकत, बरकत, दुल्डी, खोपटी, वाहटूळ, बरड, कळकुटेपणा, सुन्नार, भणंग, बारी, चापळीत, खांडोळी, भंकास, आडदरा, चिनगारी, बुचकळा, घाबरघाई, इंप्रेषण, लायर, पंचकमेटी, जवान, धाबा, खलास, पिछवाडा, पीरबल्डी, आदब, इंतजाम, च्युते, मनाबरहुकूम, जर्द, जवाजमा, झगडा इ. शब्द येतात. याशिवाय प्रतिकात्मक भाषा वैशिष्टयपूर्ण आहे.

उदा. संसार - चिमणी, जीव - पा□रं, -ना□ - भानगड, आठवण - बुक्का, माणसं - मुं□ा, यात्रा - मव्हळ, पोत - झुळा ही प्रतिकात्मकता दिसते. वाक्यात या प्रतिमांचा वापर पुढीलप्रामाणे केला जातो.

उदा. ‘‘ खुंटीच्या कंदिलाजवळ तथाकथित गर्भार बाईच्या अंगासारखी पाल संथपणे आली.’’[१३]

‘‘ झुल्याच्या मंदगतीसारख हलणार गळयालं काळया पोतीतल मंगळसूत्र.’’[१४]

ही प्रतीकात्मकता औरंगाबाद परिसरातील बोलीभाषेत दिसते. खानदेश व वऱ्हाडीच्या जवळ जाणारी ही

बोली वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रमाण मराठीशी ती जवळीक साधणारी आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्या माणसाला ही बोली समजण्यास सोपी जाते, फक्त बोलण्याची लकब वेगळी आहे.

परभणी परिसरात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीवर निजाम राजवटीचा प्रभाव सोडला तर इतर वेगळा प्रभाव जाणवत नाही. 'बनी तो बनी, नही तो परभणी' ही म्हण परभणी परिसरात ऐकायला मिळते. परभणीची जीवनशैली निवांत आहे त्याचा प्रभाव येथील भाषेवर दिसतो. एखाद्याला 'का आलास'? असे विचारल्यावर उत्तर येते 'येरीच' म्हणजे उगीचच. हा 'येरीच' शब्द परभणी परिसरात खूप वेळा कानांवर पडतो. ''मी त्याला येरी विचारावं म्हणतोय ते मी त्याला येरीच गुंडाळतो ' दथपर्यंत ह्या शब्दाचा वापर होतो. यानंतर 'बंडाळी ' हा शब्द आर्थीक विपन्नावस्थेसाठी वापरला जातो. खरे तर 'बंड' पासून 'बंडाळी ' शब्द तयार झाला आसावा असे वाटते पण परभणी परिसरात हा शब्द पूर्णपणे वेगळ्या अर्थाने वापरला जातो.

निजामी राजवटीच्या भाषेचा प्रभाव आजही या परिसरातील भाषेवर टिकून आहे. बयनामा, इसारपावती, इजलास, खुलानामा, तसब्या, फैसला असे कितीतरी शब्द निजामी राजवटीतील आहेत.

'आमनधपक्या' हा शब्द या परिसरात सर्रास वापरला जातो. 'तो आमनधपक्या आला ' म्हणजे 'तो अचानक आला.' अचानक या अर्थाने या शब्दाचा वापर केला जातो. 'उसरमा' हा शब्द म-नमो□ळे करण्यासाठी अश्रू ढाळणे यासाठी येतो तर 'आयागमनी ' हा शब्द 'आश्चर्यचकीत' होणे यासाठी वापरला जोतो. याशिवाय नादर (चांगले), भारानसूद (भारदस्त), दुरमड (आघाडी), भायाभंग (वाताहत), परवाड (बाजू), खांडुद (जखम), टेणा (ताठा), डेरा (गटारातील चिखल), गारा (मातीचा चिखल), हे वेगळे शब्द या परिसरात बोलले जातात.

प्रादेशिक बोली ही वैशिष्ट्यपूर्ण असते. प्रत्येक वेळी नवे संदर्भ घेऊन बोलण्याची कला लोकांना अवगत असते. साधा पावसाचा संदर्भ आला तर तो कसा पडला, किती पडला, जास्त पडला, कमी पडला, हे सांगण्यासाठी वेगवेगळ्या शब्दांची योजना होते.

उदा. पाऊस कसा पडला ? या प्रश्नाचे उत्तर जास्त पडला, पाणी पाणी झाले तर 'ठोक पाऊस झाला, जिमिनीत पाणी थळथळलं.' आणि 'रानात चांदण्या साचल्या' कमी पाऊस असेल तर 'पापुडा' वला केल्यावानी पाऊस आला, खूपच कमी पडला तर 'उगं शितुडे पडल्यावनी पाऊस व्हता' अशा स्वरूपात बोलण्याच्या लकबी दिसतात.

परभणी परिसरात म्हणी व वाक्प्रचार वेगळ्या प्रकारे वापरले जातात. 'बऱ्या घरी लेक दिली अन् भेटीला मुकली,' पावली तर मावली ; नाहीतर शिंदळ भावली', 'हौसेनं केला पती आन् त्याला फुटली

रगतपिती', 'रांडव लागली आहेवाच्या पायी अन् महयावनी कधी व्हशीन बाई,'' आवं जावं अन् नल्ड्याला दावं', 'येडीला माहेर कळना आन् सासरचं कळना', 'एकदा नाहीली गंगत आन् दहादा बसली सांगत.' 'मूठभर घुगऱ्या आन् सारीरात मचमच', अशा वेगळ्या प्रकारच्या म्हणी या परिसराचे भाषावैभव किती संपन्न आहे याची साक्ष देतात.

या परिसरात पुढील वाक्प्रचार प्रचलित आहेत.

अडचा कांड्यावर येणे (हट्टाला पेटणे)

दोन पायावर होणे (हमरी तुमरीवर येणे)

थुत्तरीत देणे, तोंड हाणणे (श्रीमुखात देणे, मुस्काट फोडणे)

अशांसारखे वाक्प्रचार येथील लोकांच्या सर्रास तोंडी दिसतात.

एखाद्या ठिकाणी गर्दी झाली असेल तर त्यासाठी 'मचळा' हा शब्द वापरला जातो. ही गर्दी, गडबगोंधळ, कलकल जर बायकांची असेल तर त्यासाठी 'कोंगाड कालवा' हा शब्द वापरला जातो. हा शब्द प्रतीकात्मक आहे. '□ों□ा' ह्या शेतात थव्याने कालवा करत येतात त्यावरून 'कोंगाड कालवा' शब्द आला आहे.

वाक्याच्या शेवटी क्रियापद वेगळे वापरण्याची प्रवृत्ती परभणी परिसरात दिसत नाही. उदा. 'येत आहे' साठी 'यायलंय', 'सादळल आहे' साठी 'सादळलंय, 'पेरलेली सरकी खराब निघाली, तर त्यासाठी, 'भंडारली आहे' साठी 'भंडारलीय' , करत आहोत साठी 'करायलोत' अशी जोडून क्रियापदे वापरली जातात.

गणेश आवटे यांचे 'गणगोत', '□ा□द', भिरूड 'राम निकम यांचे 'चांदवेल', 'इंद्रजित भालेराव यांचे' 'पी□ पा□ी', भारत काळे यांचे 'ऐसे कुणबी भूपाळ' या कादंबरी , कथा, कविता परभणी परिसराती भाषावैभवाने नटलेल्या आहेत. या परिसरातील भाषेला शब्दरूप देण्याचे कार्य या कवी, कथा, □ादंबरी□ारां-नी केले आहे. परभणी परिसरातील भाषेत वेगवेळपण आहे परंतु आकलनास ही भाषा अवघड नाही. प्रमाण भाषेच्या जवळ जाणारे हिचे स्वरूप आहे.

नांदेड जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भागात वऱ्हाडी भाषेच्या प्रभावाने मराठी बोलली जाते. नांदेडचा बराच भाग आंध्र सीमेवर आहे त्यामुळे तेलगू भाषेचा प्रभाव नांदेड - आंध्र सीमावर्ती भागात दिसतो. नांदेड जिल्ह्यातील मुखेड, देगलूर, बिलोली, उमरी, धर्माबाद, भोकर, हिमायत नगर, किनवट हे तालुके आंध्र सीमेवर आहेत. त्यामुळे तेथील बोलीभाषेवर तेलगू भाषेचा प्रभाव दिसतो. या आंध्र सीमावर्ती भाषेसंदर्भात 'कोंडणातलं जीणं' या कांदबरीचे लेखक डॉ. नागनाथ पाटील म्हणतात,'' कुठंतरी आंध्र प्रदेशात

पोहचल्यागत वाटत होतं जिकडं बघावं तिकड दक्षिण संस्कृती ---- भडक वेशभूषा ------ बोलणं डब्यात खडे वाजविल्यागत गुडगुड ------ मराठी बोलणंही तेलगू वळणा-नं.''[१५]

यावरून नांदेड - आंध्र सीमाभागातील मराठी बोलीचे स्वरूप लक्षात यायला मदत होते.

नांदेड - आंध्र सीमाभागातील बोलीभाषेत तेलगू वळणाचे शब्द दिसतात. एकूणच सीमाभागातील बोलीभाषा तेलगू लकबीने उच्चारली जाते.

स्त्रिया बोलताना 'आले' 'येते' असे न म्हणता 'आलो', 'येतो' असे उच्चार करतात. स्त्री किंवा पुरूष सहज बोलताना पण शिव्यांसारखे शब्द वापरतात. उदा. कडू, आबू शीलपीट, रताळ्या, पारधिनी, मायघाली, तोंडचोपडी रांड, झिपुट्या, नेभळी, लुभरी कुत्री इत्यादी.

याशिवाय आदळा (आदळणे), खुंदळणे (विसळणे), दुचित (काळजीत),भेसूर (भयान[illegible]) कातावणे (रागावणे), खांडुक (तुकडा), चवाळं (पोतं), शेणकुंड (गोवऱ्या), इघीन (कीड)
इत्यादी शब्द नांदेड जिल्हयातील ग्रामीण भागात प्रचलित आहेत.

आपले मनोगत नेमकेपणाने सांगण्यासाठी काही वेगळ्या म्हणी या परिसरात बोलल्या जातात.

* उदा. देव दमडीचा आन् उद पैशाचा.
* म्हशी-न मळलं -न् हाल्या-नं [illegible]ळलं.
* -नवसा-नं ले[illegible]रू झालं न मुके घेऊ घेऊ मेलं.
* एकदा न्हाली गंगत तीनदा बसली सांगत.
* भरवश्याच्या म्हशीची पेकाटात लाथ.
* बाई सवासीन केली न् दादा पितर झाला.
* ताटातलं व्हटात अन् व्हटातलं पोटात.
* आंधळं उरावर घ्या न् भवताल पहा.
* ल्हानं गेलं लपायला अन् भूत आलं चापायला.
* उठ गं कळी न् बस पाठकोळी.

सहज आविष्कृत झालेल्या या म्हणी लोकजीवनाचे स्वरूप सांगतात. वाक्प्रचार , प्रतिमांकित शब्द, नादानुकारी शब्द यांचा वापरही सहजपणे होती. उदा. बोज्या वाजविणे, काना-नं भा[illegible]री [illegible]ा[illegible], [illegible]धि[illegible]ळी उगाळीत बसणे, आट्या करणे इ. वाक्प्रचार प्रचलित दिसतात. पारधिनीवानी भांडणे, एरंडतेल पिल्यावा-नी थोबाड करणे, सीपभर मांस अंगावर राहणे, बारा माकडाचा कंड येणे, बारा मिसळ्याचा गाव अशा प्रतिमांकित शब्दांनी नांदेड सीमावर्ती भागातील भाषासौंदर्य बहरलेले दिसते. या भाषेत सादशब्दांची रेलचेल दिसते. उदा. एकानी- दुकानी, सुटुल - बुटुल, आडनाड इत्यादी. याबरोबरच नादानुकारी शब्दांचा वापर पुष्कळ प्रमाणात होतो. उदा. फसफस, टचाटच, कटकट, टणटण, फुर्रफुर्र, बुटबुट, तटतट, खुडबुड अशा

नादानुकारी शब्दांचे प्राबल्य या भाषेत दिसते. तसेच पुनरावृत्त शब्द वापरण्याची प्रवृत्ती या बोलीत दिसते. उदा. पुरलपुरल, बुरबुरी, नसनस, खराबमराब, जंगतंग, डुंबेडुंबे इत्यादी. याशिवायही आणखी वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दखजिना नांदेड सीमावर्ती भागात दिसतो.

बीड जिल्ह्यातील बोलीवर निजामी राजवटीचा प्रभाव दिसतो, अन्य कोणत्या भाषेचा प्रभाव दिसत नाही. निजामी राजवटीच्या काळातील चालीरीती, रूढी-परंपरा यासोबतच बीड परिसरातील बोलीभाषा निजामी राजवटीने प्रभावित आहे. आज जग जवळ आलेले आहे, समाज बदलला आहे, प्रसारमाध्यमे, दूरदर्शन यांच्या प्रभावाने व्यक्ती प्रमाण मराठी बोलण्याचा प्रयत्न करताना दिसते तरी प□ निजामी राजवटीच्या खाणाखुणा येथील भाषेवर दिसतात.

'ि□राया, ''ि□रायेदार' हे शब्द बीड जिल्हयात सर्रास वापरले जातात. 'तो वापस आला' असा वाक्प्रयोग सहज होताना दिसतो. बयनामा, इसारपावती, खलास, पागल, फैसला असे कितीतरी उर्दू-फारसी शब्द बीड जिल्ह्यातील भाषेत आहे.

बीड जिल्ह्यातल्या ग्रामीण भाषेचे रूप आणखी वेगळे आहे. सुप्रसिद्ध नट मकरंद अनासपुरे यांनी या भाषेला सन्मान प्राप्त करून दिला आहे. त्यांच्या संवादातून बीडच्या बोलीभाषेचे स्वरूप कळण्यास मदत होते.

बीड परिसरातील स्त्रियांच्या बोलीभाषेत बयो, आयो असे उद्गार दिसतात. वेगळा वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दसं□ह या बोलीभाषेत आहे. बसायले, उठायले, लेवले (घातले), कामून, लय (खूप), अरं लेका, असे शब्द बीड परिसरातील भाषेत आहेत. 'हेल' काढून बीडची भाषा बोलली जाते. थोडक्यात ' इवळून ' बोलण्याची प्रवृत्ती बीडच्या भाषेत दिसते.

'□ा' या अर्थाने '□ामु-न' शब्द वापरला जातो. 'कामुन आलास' '□ामुन तस करायले' □ामु-न बसले असे वाक्य प्रयोग दिसतात. 'शें□दा□ ' असा शब्द न वापरता हेल काढून 'शां□दा□,' '□ळ्या' म्हणताना, '□ाळया', असा उच्चार केला जातो. ग्वाळया, म्वाळ्या (मोळया) असे उच्चार केले जातात. ' आंबे ' न म्हणता ' आंबं ' असा उच्चार केला जातो. 'आंबं उतरल का ?' 'कामुन आंबं उतरलं नायती,' असे वाक्यप्रयोग बीड जिल्ह्यात होतात. 'बहि□' हा शब्द 'भईण ' असा उच्चारला जातो.

शिव्या देताना षष्ठी विभक्तीत दिल्या जातात. सहज बोलताना 'अरे लेका आलास का,' 'आर ले□ा □ामु-न □ला -नायीस' अशी वाक्ये उच्चारली जातात.'-हाव' हा शब्द या बोलीत आहे.

उदा.मी गेला न्हाव (मी गेलो नाही).

हेल काढून बोलल्यामुळे ही भाषा वेगळी वाटते पण मराठी समजणा-या कुठल्याही माणसाला ही भाषा सहज समजते.

लातूर - उस्मानाबाद परिसरातील भाषा मात्र कर्नाटकी साज चढवून आलेली दिसते. लातूर आ□ उस्मानाबादचा काही भाग कर्नाटक सीमेवर असल्यामुळे कर्नाटकी 'हेल' काढून ही बोली साकार होते.

शब्द, वाक्यरचना, म्हणी, वाक्प्रचार या सगळ्यावरच कर्नाटकी प्रभाव जाणवतो. लातूर जिल्ह्यातील माणूस बोलताना उंच पट्टीत 'का करूलालाव की आन् का नाय की 'असं भेटल्याभेटल्या बोलायला सुरवात करील. 'जेवण केलाव का' , 'येवूलालाव □ा ?'

'□रा लाव□' म्हणजे '□हे□ लाव□ ' एखाद्याच कुणामुळेतरी नु□सान झालं असेल किंवा काही संकटे येत असतील तर '□रा ला□ला' हा शब्द वापरला जातो. 'न□र' म्हणजे 'थोडेसे', 'उगं नकर ला□ल्यालं हाय', कुठे आहेत असे म्हणायचे असेल तर 'कुठं हाव' असा शब्द प्रयोग होतो. याशिवाय मटमन (मटकन), आपरूग (आपरूक), मुरगाळून (पाय दुमडून), दलिंद्री (दरिद्रि), टुचभर (थोडसं), हांगून (एखादी गोष्ट दिल्यावर 'ती दिली' अस पुन्हा पुन्हा म्हणणे), वावदान (वावटळ), रानचिन्या गवऱ्या (शेणी म्हणजे जनावरे वावरात चरायला गेल्यानंतर ती जे शेण टाकतात ते शेण वाळल्यानंतर ज्या गोव-या मिळतात, त्यांना रानचिन्या गव-या किंवा शेणी असे म्हणतात.)जवारी (ज्वारी), आगटी (शेकोटी), असे वेगळे शब्द लातूर-उस्मानाबाद परिसरात दिसतात.

पुढील काही संवादांवरून लातूर - उस्मानाबाद परिसरातील बोलीभाषेचे स्वरूप लक्षात येईल.

उदा. ''माय पा□ी हाय □ा ये प्याला ?''

''कोण हाय माय एवढ्या उनाच्या काराचं ?''

''बलभिमची जना हाव ये. गवऱ्याला आलते. तान लागल्याय ''

''इथ बिंदग्यात हाय बघ पाणी ''

मी बिंदग्यातलं पाणी पेले. जरा बरa वाटलं. छातीची छडपड बी जरा थांबली. पर पळत आल्याला दम आजुन गेला नव्हता. मी आजूनबी धापा दिवलाल्यालं बघून माय म्हणाली, ''धाप्या □ा दिवलाल्यास □, □ा झालं ?''

'कायबी नाही ये, उनातून आल्यामुळं दम लागलाय .'

आसल्या उनात का नडलंय माय गवऱ्यान, जरा ऊन वसरल्यावर येवं का ?''[१६]

या संवादातील माय, हाव (आहे) ये, तान (तहान), लागल्याय (लागली आहे), बिंदग (माठ, डेरा, गाडगं), पेले (पिले), आजू (अजून), दिवलाल्याल (देऊ लागलेली), धाप्या (धापा), □ा (□ाय), वसरल्यावर (ओसरल्यावर), येवं (याव), हे शब्द लातूर- उस्मानाबाद परिसरातील बोलीभाषेचे स्वरूप सांगतात.

या परिसरातील स्त्रियाच्या तोंडी माय, कडू, हाट्या इ. शब्द असलेले दिसतात. ' ठू ' हा शब्द ' ठेव ' या शब्दासाठी वापरला जातो. 'ते तिकडं ठू' (ते तिकडे ठेव), असे सर्रास वाक्यप्रयोग होतात.

लातूर- उस्मानाबाद परिसरात काही खास म्हणी व वाक्प्रचार आहेत.

उदा. उगी मऊ लागलं म्हंजी कोपरानं खंदीत बसाव.

आपल काम भलं आपुन भलं.

म्हणींबरोबर वाक्प्रचारांतही वेगळेपणा आहे.

उदा. गिरा लावणे, टक्कुरं खवळणे, रानभरी होणे, हाळहाळ करणे, फासा आटलाय माझ्या जीवाला, पडखाऊन बोलणे, गाव- म्हारूडा एक करणे, आदाट्या हाणणे इत्यादी.

निजामी राजवटीचा प्रभाव पूर्ण मराठवाड्यावर होता त्यामुळे भाषेवर आजही त्याचे परिणाम दिसतात. लातूर-उस्मानाबाद जिल्ह्यातील बोलीवर हा प्रभाव दिसतो. उदा. वक्त, कैफियत, जुमला, हमिशा, इमाम, मोगलाई, फितवून, फरारे, मुनिम, दम, कोशिश हे शब्द निजामी राजवटीमुळे आलेले आहेत.

मराठवाड्यातील बोलीभाषेचे स्वरूप आठही जिल्ह्यांत थोड्याफार प्रमाणात सारखे आहे परंतु बारा कोसांवर भाषा या नियमाप्रमाणे मराठवाडी बोलीचे स्वरूप आहे. मराठवाड्यातील प्रत्येक शहराची, प्रत्येक गावाची भाषा वेगळी असलेली दिसते. परंतु मराठवाडी भाषा आकलनास अत्यंत सोपी आहे. प्रमा□ मराठी समजणाऱ्या माणसाला ती तत्काळ समजते वेगळेपणा ती बोलण्याच्या लकबीत, ढबीत आहे.

औरंगाबाद परिसरातील भाषा खानदेशी - वऱ्हाडी ढबीने, लकबीने बोलली जाते तर नांदेड जिल्ह्यातील भाषा तेलगूच्या प्रभावाने सादर होते. लातूर - उस्मानाबाद च्या भाषेवर कानडीचा प्रभाव आहे आणि एकूणच मराठवाड्यातील बोलीवर निजामी राजवटीचा प्रभाव दिसतो. ही बोली मराठी आहे परंतु ती वेगवेगळ्या ढगांने बोलली जाते म्हणून मराठीपेक्षा वेगळी वाटते.

संदर्भ सूची

१. लोकराज्य, समृध्द व शाश्वत मराठी भाषा पृ.१२

२. ना.गो.कालेलकर, भाषाः इतिहास आणि भूगोल, मौज प्रकाशन मुंबई पृ.९१

३. ना.गो.कालेलकर, भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन मुंबई१९८२ पृ.६४

४. डॉ.दत्तात्रय पुंडे, सुलभ भाषा विज्ञा-न, पृ.७९

५. ना.गो.कालेलकर, भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन मुंबई१९८२ पृ.४२

६. डॉ. आरती कुलकर्णी, भाषा विज्ञा-न, सं□ल्प-ना व स्वरूप पृ.२८

७. डॉ.द.दि.पुंडे, सुलभ भाषा विज्ञा-न पृ.१५९

८. अ.का.प्रियोळकर, ग्रांथीक मराठी भाषा आणि कोकणी बोली पृ.८७

९. ना.गो.कालेलकर, भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन मुंबई१९८२ पृ.११५

१०.डॉ.द.द.पुंडे, सुलभ भाषाविज्ञा-न, पृ.१४८

११.-ना.धो.महानोर, गांधारी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई प्र.आ.१९९३ पृ.३

१२.ि□त्ता पृ.९१

१३.ि□त्ता पृ.७०

१४.ि□त्ता पृ.३६

१५.डॉ.नागनाथ पाटील, कोंडणातलं जीणं, लोकविद्या प्रकाशन, परभणी दि.आ.२००३ पृ.६७

१६.बालाजी मदन इंगळे, झिम् पोरी झिम् प्रकाशक जनशक्ती वाचक चळवळ औरंगाबाद पृ.४७

प्र□र□ा २ रे

मराठवाडा सीमाभाग बोली : स्वरूप व वैशिष्टये

२.१ प्रास्ताविक

२.२ मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेचे स्वरूप

२.३ मराठवाडा सीमाभागातील स्त्रियांच्या बोलीभाषेचे स्वरूप

२.४ मराठवाडा सीमाभागातील पुरूषांच्या बोलीभाषेचे स्वरूप

२.५ मराठवाडा सीमाभागातील तरूणांच्या बोलीभाषेचे स्वरूप

२.६ मराठवाडा सीमाभागातील लहान मुलांच्या बोलीभाषेचे स्वरूप

२.७ मराठवाडा सीमाभागातील जातीनिहाय बोलीभाषेचे स्वरूप

प्र□र□ २ रे

मराठवाडा सीमाभाग बोली : स्वरूप व वैशिष्टये

भाषा आहे म्हणून समाज आहे. भाषेशिवाय समाजाचे अस्तित्व संभवत नाही. मानवासाठी आणि समाजासाठी भाषा प्रयत्नसाध्य असली तरी ती ईश्वरी देणगी आहे कारण निसर्गतः माणसाला ध्वनी निर्मा□ □रण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झाले. या सामर्थ्यामुळे माणूस इतर प्राण्यांहून वेगळा ठरला आहे. माणसाशिवाय इतर कोणत्याही प्राण्याला इतके विविध प्रकारचे ध्वनी उत्पन्न करता येत नाहीत.

भाषा अचानक निर्माण झाल्या असे म्हणता येत नाही भाषा निर्माण होण्यासाठी मानवाच्या शेकडो, हजारो पिढ्यांना अथक परिश्रम करावे लागले असतील. ध्वनीतून स्वर, व्यंजनांनी आकार घ्यायलाच कितीतरी पिढ्या गेल्या असतील. त्यानंतर वाक्यरचना, व्याकरण, साहित्य अशा कितीतरी गोष्टी भाषेत निर्माण व्हायला अगणित काळ गेला असावा तेव्हा कुठे भाषेचे आजचे रूप आपल्याला दिसते आहे.

भाषा माणसाच्या जीवन व्यवहाराचे, भावनाव्यवहाराचे अत्यंत महत्वाचे माध्यम आहे भाषेमुळे माणूस मन मोकळे करू शकतो, बोलू शकतो, विचार करू शकतो, भांडू शकतो, राग, आनंद, दुःख, आश्चर्य, भिती व्यक्त करू शकतो. माणूस ज्या प्रदेशात राहतो किंवा पिढयान् पिढ्या त्याचे पूर्वज त्या प्रदेशात राहत असतील तर त्या प्रदेशाची भाषा ही त्या व्यक्तीची मातृभाषा असते. भाषेद्वारा तो आपले सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक हित जपण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मानसाच्या जीवनात भाषेचे एक नाते असते या नात्याशिवाय माणूस एकाकी ठरतो. त्यामुळे माणूस आणि त्याची भाषा या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

भारतामध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात. प्रत्येक भाषा वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. भारतातल्या प्रत्येक भाषेत विपुल साहित्यनिर्मिती झालेली आहे. निसर्गतः माणसाला भाषा शिकण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झालेले दिसते त्यामुळे माणूस प्रयत्नाने जगाच्या पाठीवरील कोणतीही भाषा आत्मसात करू शकतो. त्याचप्रमाणे तो ज्या प्रदेशातील असतो ती त्याची मातृभाषा त्याला अवगत असते व तो ज्या वेगळ्या प्रदेशात वास्तव्य करत असतो तेथील भाषाही त्याल अवगत असते. प्रत्येक माणूस किमान दोन किंवा तीन भाषा बोलू शकतो. प्रत्येक माणसाला त्याची मातृभाषा व राष्ट्रभाषा बोलता येते व तो जर सीमाभागात राहत असेल तर शेजारच्या भिन्नभाषिक प्रदेशाची भाषाही त्याला अवगत असते. त्याची भाषा व त्याच्या शेजारी प्रदेशाची भाषा, तेथील संस्कृती, चालीरीती, रुढी- परंपरा, सामाजिक जीवन, संस्कृतिकता याची पूर्ण माहिती दोन्ही प्रदेशात व्यास्तव्य करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीस असते.

*** मराठवाड्याची पार्श्वभूमी :**

मराठवाडा महाराष्ट्राचा एक भाग आहे. मराठवाड्याची भाषा मराठी आहे परंतु मराठवाडी बोलीचे एक स्वतंत्र अस्तित्व आहे. मराठवाडी बोली 'वे□ळी' आहे असे म्हणण्याइतपत या बोलीत वेगळेपणा आहे. १७ सप्टेंबर, १९४८ रोजी मराठवाडा निजामी सत्तेतून मुक्त झाला परंतु उर्दू धर्म संस्कृतीबरोबरच उर्दू भाषेचा फार मोठा प्रभाव मराठवाड्याच्या संस्कृतीवर आहे. त्यामुळे मराठवाड्यातील भाषेत उर्दू शब्द असलेले दिसतात. मराठवाड्यात औरंगाबाद, जालना, बीड, परभणी, नांदेड, हिंगोली, लातूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. मराठवाड्यातील प्रत्येक जिल्हा ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मि□, भाषिक, सांस्कृतिक दृष्टीने संपन्न आहे.

मराठवाड्यातील जिल्हे आंध्र, कर्नाटक, विदर्भ, खानदेश, पश्चिम महाराष्ट्र या सीमेवर आहेत. त्यामुळे दोन संस्कृती, दोन भाषा यांच्या मिश्रणातून एक वेगळीच संस्कृती, बोलीभाषा मराठवाडा सीमाभागात असलेली दिसते. मराठवाड्यात सकस साहित्य निर्मिती झालेली आहे. डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांचे सकस साहित्य मराठवाड्यातील मातीनेच दिलेले आहे. रा. रं. बोराडे यांच्यासारखा सिद्धहस्त लेखक मराठवाड्यातीलच आहे. बी. रघुनाथ, भास्कर चंदनशीव, इंद्रजित भालेराव, ना.धों. महानोर, शेषराव मोहिते इ. गाजलेले साहित्यिक मराठवाड्यातील आहेत.

वरील साहित्यिकांच्या साहित्यकृतींनी मराठवाडी बोलीला संपन्न केलेले आहे. मराठवाड्यातील प्रादेशिक साहित्याचा आविष्कार या साहित्यिकांच्या साहित्यकृतीनी केला आहे. बी. रघुनाथांची 'आडगावचे चौधरी' ही □ादंबरी परभणी परिसरातील समाज, बोली यांची वैशिष्ट्ये नोंदविते. तर रा. रं. बोराडे यांची 'पाचोळा' ही मैलाचा दगड असलेली ग्रामीण कादंबरी उस्मानाबाद परिसरातील ग्रामसंस्कृती, बोलीभाषा यांचे चित्रण करते. ना. धों. महानोरांची '□ांधारी' ही गाजलेली कादंबरी अजिंठ्याचा परिसर आणि मराठवाड्यावरील निजामी राजवटीच्या प्रभावाचे चित्रण करते.

'धूळपेर□ी' आणि 'असं जगणं तोलाचं' या शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्या लातूरचा ग्रामीण परिसर, शेती, बोलीभाषा यांचे चित्रण करतात. नागनाथ पाटील यांची 'कोंडणातलं जिणं 'ही कादंबरी आंध्र सीमाभागातील परिसर, बोलीभाषा यांची वैशिष्टये नोंदवते. बालाजी मदन इंगळे यांची 'झिम पोरी झिम' ही कादंबरी मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागातील संस्कृती बोली, लोकजीवन चित्रित करते. 'संभूती'मधून बाबू बिरादार मराठवाडा-आंध्र-कर्नाटक या दोन्ही सीमाभागात असलेल्या देगलूर परिसरातील तिहेरी बोलीचे वैशिष्ट्य नोंदवतात. या शिवाय 'गणगोत' (गणेश आवटे), 'पाणघळी' (भीमराव वाघचौरे), 'व-नवास' (आनंद कदम) 'ऐसे कुणबी भूपाळ' (भारत काळे) इ. कादंबऱ्यांनी मराठवाड्याची ग्रामीण साहित्यसंपदा संपन्न केली आहे.

मराठवाड्यात निजामी राजवटीच्या प्रभावामुळे सरंजामशाही व वतनदारी यांचा प्रभाव आजही अवशेष रूपाने दिसतो. काही कुटुंबांमध्ये आजही पडदापद्धती असलेली दिसते. स्त्रियांना पडद्यात ठेवले जात असल्यामुळे पुण्यामुंबईच्या तुलनेत येथील स्त्रियांच्या शिक्षणाला फार उशीरा सुरुवात झाली. यासाठी स्वामी रामानंद तिर्थांनी मराठवाड्याच्या सामाजिक, शैक्षणिक कार्यात फार मोठी मोलाची कामगिरी केलेली आहे.

मराठवाडा ही अनेक संतांची जन्मभूमी आहे. संत जनाबाई, संत एकनाथ इ. संतांच्या पदस्पर्शाने येथील भूमी पावन झाली आहे. भौगोलिक दृष्टया मराठवाडयाचा परिसर संपन्न आहे. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिणिक दृष्टीने मराठवाडा जरी पुणे मुंबई, पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेने मागास असला तरी आज बदल होताना दिसत आहे.

*** मराठवाडा सीमाभाग पार्श्वभूमी :**

मराठवाडा हा प्रदेश इतर क्षेत्रांशी जोडला गेलेला आहे. औरंगाबादच्या उत्तर आणि पश्चिम सीमेवर विदर्भ व खानदेश आहे तर औरंगाबादच्या पश्चिमेस पश्चिम महाराष्ट्र आहे. नांदेड व हिंगोली जिल्ह्यांच्या उत्तरेला विदर्भ आहे तर नांदेड जिल्ह्याच्या पूर्वदक्षिण सीमेवर आंध्रप्रदेश व कर्नाटक आहे तर लातूर उस्मानाबादच्या दक्षिणेला कर्नाटक आहे व उस्मानाबादची पश्चिम सीमा पश्चिम महाराष्ट्राशी जोडलेली आहे.

औरंगाबाद, हिंगोली हे जिल्हे मराठी प्रदेशाच्या सीमेवर आहेत. त्यामुळे येथे अभ्यासासाठी नांदेड, लातूर, उस्मानाबाद सीमाभाग निवडला आहे. उस्मानाबादचा काही भाग व लातूर जिल्हयाचा बराचसा भाग कर्नाटक सीमाभागात आहे. तसे पाहता पूर्ण लातूर जिल्ह्या वर कर्नाटकाचा प्रभाव असलेला दिसतो. नांदेड जिल्ह्याचा बराचसा भाग आंध्र प्रदेशाच्या सीमेवर आहे. तसेच 'दे□लूर' हा तालुका आंध्र कर्नाटक सीमेवर असल्यामुळे तेथे मराठी, कानडी व तेलगू या प्रभावाने भाषा बोलली जाते.

मराठवाडा सीमावर्ती भागातील बोलीत वेगळेपण असल्यामुळे मराठवाडा-आंध्र- कर्नाटक सीमाभागातील बोलींचा मी अभ्यास करणार आहे.

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषा :

बारा मैलावर बोली बदलते असे म्हटले जाते. 'बोली' ही त्या प्रदेशात बोलली जाणारी भाषा असते. ज्या प्रदेशात ही 'बोली' बोलली जाते त्या प्रदेशाची वैशिष्ट्ये घेऊन ही 'बोली' अवतरत असते. त्यामुळे प्रमाण भाषेपेक्षा बोलीभाषेचे स्वरूप वेगळे असते आणि त्यातही प्रादेशिक बोलीभाषेचे आणखी स्वरूप वेगळे असते. बोली त्या-त्या प्रदेशानुसार बदलत असते. त्यामुळे महाराष्ट्रात अनेक 'बोली' बोलल्या जातात. उदा. खानदेशी, कोकणी, अहिराणी, मराठवाडी, वैदर्भी इ. बोली महाराष्ट्रात बोलल्या जातात. या बोलींव्यतिरिक्त महाराष्ट्र- कर्नाटक, महाराष्ट्र-आंध्र, महाराष्ट्र-गुजराथ या सीमाभागांत आणखी

वेगळ्या वैशिष्ट्यांनी 'बोली' बोलली जाते. त्या प्रदेशाच्या संस्कृतीची छाप या 'बोली' भाषेवर असते. मराठवाडा आंध्र आणि कर्नाटक सीमा लाभलेला प्रदेश आहे मराठवाडयाच्या उस्मानाबाद, लातूर आणि नांदेड या तीन जिल्ह्यांना आंध्र, कर्नाटक सीमा आहेत. या सीमाभागातील बोलीभाषा मराठी आहे. मराठवाडयाच्या इतर प्रदेशात बोलली जाणारी बोली या भागात बोलली जाते. परंतु तिची उच्चार मात्र कन्नड आणि तेलगु भाषेच्या उच्चारणाप्रमाणे होतात. काही प्रमाणात हे बोलणे सारखेच असलेले दिसते. 'हेल' काढून ही भाषा बोलली जाते नांदेड जिल्ह्याला आंध्र सीमा आहे त्यामुळे त्या सीमाभागातील बोलणे खडे वाजविल्यासारखे येते परंतु हेल काढून बोलण्याची ढब कानडी व तेलगू भाषेप्रमाणेच दिसते. दो-ही सीमाभागांतील भाषांमध्ये साम्य असलेले दिसते. काही अपवाद वगळता आंध्र-कर्नाटक सीमाभागात बोलली जाणारी भाषा सारख्याच पद्धतीने बोलली जाते.

प्रत्येक सीमाभागात दोन प्रमाणभाषा बोलणारे लोक असतात. उदा. महाराष्ट्र- र्नाटक या दोन सीमावर्ती भागात 'मराठी' व 'कानडी' या दोन प्रमाण भाषा बोलणारे लोक राहतात आणि त्यातही पुन्हा या दोन भागांतील लोक या दोन प्रमाणभाषांच्या अनेक 'बोली' बोलणारे असतात. मराठी भाषेच्या 'बोली' बोलारे व 'कानडी' भाषेच्या 'बोली' बोलणारे लोक एकत्र राहत असतात. एकमेकांच्या संपर्काने त्यांना दोन्ही भाषांच्या बोली भाषांचे ज्ञान असते. त्यामुळे त्यांची एक वेगळी बोली निर्माण झालेली असते. ही 'बोली' वैशिष्ट्यपूर्ण असते. या संदर्भात 'बोली : समाज, साहित्य आणि संस्कृती ' या ग्रंथातील डॉ. कैलास सार्वेकर यांचे मत लक्षात घेण्याजोगे आहे ते म्हणजे ''प्रत्येक बोली उच्चाराच्या संदर्भात आपापली भाषि वैशिष्ट्ये जपत असते. या उच्चारवैशिष्ट्यांमुळेच एखादी व्यक्ती परप्रांतीय बोली बोलताना तिचे उच्चार वेगळया पद्धतीने होत असतात. हे वेगळेपण भाषाध्वनी, आघात, आंदोलन, विराम, शब्द, शब्दाचे संत, शब्दांची जडणघडण विनियोग, शब्दक्रम, वाक्यरचना अशा वेगवेगळ्या बाबतीत आढळते. परभाषक व्यक्ती जरी गरजेपोटी एखादी
बोली बोलत असली तरी त्याचे त्या बोलीतील बहुसंख्य उच्चार आपल्या मूळ बोलीच्या पद्धतीनेच होत असतात. अर्थात हे स्वाभाविक असले तरी या व्यक्तीच्या उच्चारणातील हा फरक समोरच्या व्यक्तीच्या लगेच लक्षात येतो. तो वेगळा असतो; त्याचबरोबर बऱ्याचदा तो वैचित्र्य निर्माण करणारा, क्वचित संबंधित बोलीभाषकांना न रुचणारा असाही असू शकतो''[१]

यावरून असे लक्षात येते की सीमावर्ती भागात राहणारा जो लोकसमूह असतो तो आपली भाषा जोपासण्याचा प्रयत्न करीत असतो. त्यामुळे उच्चारण करताना तो आपल्य मूळ भाषेतील उच्चारणाला महत्त्व देतो त्यामुळे दुसरी भाषा बोलताना त्या भाषेचे उच्चारण त्याच्या बोली भाषेप्रमाणे होत. ही गोष्ट

त्याच्या लक्षात येत नाही परंतु ऐकणाऱ्या व्यक्तीला त्याच्या बोलीतले वेगळेपण जाणवते, सीमावर्ती भागात बोलल्या जाणा-या बोलीचे स्वरूपही असेच आहे.

मराठवाड्याला आंध्र आणि कर्नाटक या दोन राज्यांच्या सीमा आहेत. लातूर आणि उस्मानाबाद हे दो-न जिल्हे कर्नाटक सीमेवर आहेत तर आंध्रप्रदेश सीमेवर नांदेड जिल्हा आहे त्यामुळे या तीन जिल्ह्यांच्या सीमावर्ती भागातील मराठी भाषेचे स्वरूप अतिशय भिन्न आहे. या सीमावर्ती भागात बोलली जाणारी मराठी बोली असंख्य वेगळ्या शब्दांचा संग्रह घेऊन आविष्कारित होते. तिची उच्चारप्रक्रिया, शब्दसंग्रह, वाक्प्रचार, म्हणी, क्रियापदे यांमध्ये भिन्नता असलेली दिसते. वेगळ्या लकबीने ही भाषा बोलली जाते.

मराठवाडा सीमाभागात बोलली जाणारी बोलीभाषा स्वतंत्र बोली नसून ती तेलगू किंवा कानडी ढबीने बोलली जाणारी बोली आहे. काही क्रियापदे कानडी भाषेच्या प्रभावाने उच्चारली जातात परंतु कानडी ि□वा पूर्व मराठवाड्यावर तेलगू भाषेचा पूर्ण प्रभाव मात्र या भाषेवर नाही. निजामाची सत्ता असल्यामुळे काही उर्दू शब्दांचा शिरकाव या भाषेत असलेला दिसतो. मराठवाड्याच्या इतर भागांत बोलल्या जाणा-या बोलीभाषेपेक्षा सीमावर्ती बोलीभाषा उच्चारण दृष्ट्या भिन्न असलेली दिसते. प्रमाण भाषेत शब्दांची जी रूपे येतात त्यापेक्षा वेगळी रूपे सीमावर्ती भागात असलेली दिसतात. सीमावर्ती बोलीभाषा उच्चारणदृष्ट्या भिन्न असली तरी ती मराठी भाषेची बोली आहे हे तिच्या आकलन क्षमतेवरून लक्षात येते. काही शब्द पटकन लक्षात येत नाहीत परंतु अशा शब्दांची संख्या कमी असलेली दिसते. उदा. 'न□र' हा शब्द कर्नाटक सीमाभाग असलेल्या उदगीर, जि.लातूर या परिसरात 'थोडंसं' या अर्थाने वापरला जातो. तसेच आंध्र सीमाभागत 'बक्कूळ' हा शब्द पुष्कळ, जास्त, बक्कळ या अर्थाने वापरला जातो. या शब्दांशिवाय पटकन अर्थबोध न होणारे काही शब्द सीमावर्ती बोली भाषेत आढळतात.

उदा. आयनास (अनायसे), बोगान (भगूणं, पातेलं), पिळगं (लहान मूल)

मराठवाडा सीमावर्ती भागात वाक्याचे उच्चारण तेलगु व कानडी ढबीने केले जाते. 'हेल' काढून बोलण्याची लकब मराठवाडा सीमा भागात दिसते.

उदा. कुटं का ? जायनात त्या.

बाई, काय करायल्या ?

कुटं का नेयनात त्यांच्या आईला.

प्रमाण मराठीत वरील वाक्ये अनुक्रमे त्या कुठेही जातील, बाई, काय करताय ? त्यांच्या आईला कुठे का घेऊन जावोत. प्रमाण मराठीमध्ये वाक्यरचना कर्ता >कर्म > क्रियापद या क्रमाने होते. सीमावर्ती भागात (आंध्र-कर्नाटक) वाक्यरचना कर्म >क्रियापद>कर्ता या क्रमाने केली जाते.

उदा. मराठवाडा सीमाभाग	प्रमाण मराठी
□रू न□ास धूर.	धूर □रू न□ास

जाऊ नकोस गावाला.	गावाला जाऊ नकोस.
ह्यापायी तुझ्याकडं वाट लावलो म्या .	मी यासाठी तुझ्याकडे पाठविले.

वरील स्वरूपात सीमाभागात वाक्यरचना दिसते पूर्णपणे कानडी व तेलगू ढबीने ही वाक्ये बोलली जातात. आपण कर्नाटकात किंवा आंध्रात फिरत आहोत, असा भास या परिसरात फिरताना होतो.

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीचे व्याकरण :

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. शेजारच्या राज्यांच्या प्रभावाने बनलेली ही सीमावर्ती भाषा मराठीची बोली असली तरी निश्चित वेगळी आहे. मराठवाड्याच्या इतर भागांतील बोलीप्रमा□ या बोलीचे स्वरूप असले तरी ती आविष्कारित होताना फार वेगळ्या लकबीने आविष्कारित होते.

१. प्रत्यय व्यवस्था :

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत नामाची आणि सर्वनामाची सामान्यरूपे होतात. प्रमाण मराठीप्रमाणे प्रत्यय लावण्यापूर्वी नाम आणि सर्वनामाचे सामान्य रूप केले जाते. नामाचे प्रत्यय प्रमाण मराठीप्रमाणे आहे परंतु सर्वनामे वेगळी असलेली दिसतात.

प्रमाण मराठी		सीमाभागातील बोली	
-नाम / सर्व-नाम	प्रत्यय	-नाम / सर्व-नाम	प्रत्यय
मा□□	मा□□ला	मा□□	मा□□ला
तो, ती, ते	त्याला,तिला, त्यांना	त्य, तीन त्ये	त्यला,तिला,त्येंना

नामाचे प्रत्यय मराठीप्रमाणे आहेत परंतु सर्वनाम व सर्वनामांच्या प्रत्ययात वेगळेपण आहे.

उदा. त्यच्या आज्याचं नाव वाढवा (त्याच्या आजोबाचंच नाव ठेवा).

वरीलप्रमाणे वाक्यरचना असते. शब्दांचे सुलभीकरण करून उच्चारण केले जाते. मराठवाडा सीमाभागात सर्वनाम फार वेगळया प्रकारे उच्चारली जातात. 'ती' च्या ऐवजी 'तिन', 'तो' च्या ऐवजी 'त्यानं' आणि 'ते' च्या ऐवजी 'त्यांनी' असे उच्चार केले जातात. पुढील संभाषणावरून त्याची कल्पना येईल.

उदा. ''तिनं जेवली □ा ये'' (ती जेवली का ?)

नाय ये न्हाई जेवली तिनं. (ती नाही जेवली)

त्यंनी जेवले का ये माय ?(ते जेवली का ?)

त्यंनी जेवले ये त्यंन, तिनं नाय जेवली. (ते जेवले, ती आणि तो जेवला नाही)

वरील संवादावरून सर्वनामांचा वापर कसा केला जातो हे लक्षात येते. 'हेल' काढून बोलण्याची पद्धती दिसते. सीमाभागात कुठेही गेले तरी असे संभाषण सहज कानावर पडते. कर्नाटक सीमाभागात वरीलप्रमाणे संभाषण होते. आंध्र सीमाभागात बोलण्याची पध्दत आणखी वेगळी आहे. सहज बोलतानाही 'काय करायल्या माय ? बसल्या का ? जेवल्या का ?' असे संभाषण कानावर पडते.

प्रमाण मराठीतील प्रत्ययव्यवस्था मराठवाड सीमाभागातील बोलीत आढळते. मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत क्रियापदाचे प्रत्यय उच्चाराच्या सुलभीकरणासाठी योजलेले दिसतात.

उदा. प्रमाण मराठी	मराठवाडा सीमावर्ती बोली
तो काम करत आहे ?	त्यानं काम करलालाय.
तो बसत आहे.	त्यानं बसलालाय.
ते काम करत असतील	त्ये काम करतासतील.

मराठवाडा सीमाभागात क्रियापदाचा दुहेरी वापर करण्यावर भर दिसतो. उदा. 'सामान घेऊन ये' असे सांगायचे असेल तर 'जा सामान घेऊन ये जा' असे वाक्य उच्चारले जाते 'खाल्लेस तर खा' असे म्हणण्याऐवजी 'खाल्लास तर खाल्लाख खा' असे दोन वेळा क्रियापद वापरून वाक्याचे उच्चारण होते.

कारकवाचक प्रत्यय लावून बोलण्याची पद्धत मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत दिसते. मराठी वाक्यरचनेमध्ये अशी बोलण्याची लकब दिसत नाही.

उदा. 'मी मन लावून अभ्यास करलालतो' (मी मन लावून अभ्यास करत होतो).

'रातचे बारा बाजलासतील' (रात्रीचे बारा बाजले असतील).

'माझ्या सगळ्या दोस्तीनीवाला मी सांगिटलते' (माझ्या सगळ्या मैत्रिणींनी मी सांगितले होते).

'तिच्या घरच्यावानं पाठवलनीत' (तिच्या घरच्यांनी पाठवलं -नाही)

कर्नाटक सीमाभागातील बोलीभाषेत करलालतो, करलालते, वाजलासतील, सांगिटलते, पाठवलनीत, जावलालाव, करलालाव, आस्ताव, गेल्ताव, बसलेव, उठलेव, येतेव इ. क्रियापदांचा सर्रास वापर होतो. आंध्र सीमाभागात काढत्या, आणत्या, जेवल्या, लिहायल्या, करायल्या, बसलास, जेवलास, गेल्तास अशी क्रियापदे वापरात आहेत.

उदा. आरं, तू कुटं गेल्तास ? (अरे, तू कुठे गेला होतास ?).

बाई, काय लिहायल्या ?(बाई, काय लिहताय)

आंध्र व कर्नाटक सीमाभागातील बोलीत जाणवण्याइतपत वेगळेपण आहे. हे वेगळपण काही शब्दांच्या बाबतीत नाही तर बोलण्याची लकब, वाक्यरचना यात फरक असलेला दिसतो. सीमाभागातील बोलीतील शब्दयोगी अव्ययावरुन या वेगळेपणाची कल्पना येते.

२. शब्दयोगी अव्यये :

मराठवाडा सीमावर्ती बोलीत खालीलप्रमाणे शब्दयोगी अव्यये आहेत.

उदा.	प्रमाण मराठी	सीमावर्ती बोली
	पासू-न	धरू-न
	वर	व
	म्ह□ू-न	प-नी
	पे□ा	परिस
	कडे	कड
	सार□ा	व-नी

वरील शब्दयोगी अव्ययांचा वाक्यात वापर पुढीलप्रमाणे -

१. 'पासू-न' ऐवजी 'धरू-न':

'स□ाळ धरू-न वाट बघलालाव.'

'□ावाधरू-न चालत रानात आलेव.'

२. 'वर' ऐवजी 'व':

'जात्याव दळलालते.'

'हंड्याव हंडा ठून पानी भरलालते.'

३. 'म्ह□ू-न' ऐवजी 'प-नी'

'आजार सोसनाप-नी डागदरकडं गेलाव.'

'राहव□ाप-नी त्येला बघाय गेलाव.'

४. 'कडे' ऐवजी 'कड'

'रा-नाकड जावून यिवलालाव.'

'घराकड जावं म्ह-न'

५. 'पर्यंत' ऐवजी 'परेंत'

'त्यंनी जावजीपरेंत थांब ये'

'म्या जेवजीपरेंत थांबताव का ये' ?

६. 'पे□ा' ऐवजी 'परिस'

'त्येच्यापरिस उजवं हाय का ये'?

'त्येला पोटच्या पेरापरिस जास्त जीव लावला ये.'

प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने शब्दयोगी अव्ययांचा वापर सीमाभागात केला जातो. मराठवाडा सीमाभागातील ही बोली मराठी जाणणाऱ्या, बोलता येणाऱ्या व्यक्तीला सहज समजते. आकलनास ती अवघड नाही तरीपण वैशिष्ट्यपूर्ण आहे हेही तितकेच खरे आहे.

३. केवलप्रयोगी अव्यये :

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेत केवलप्रयोगी अव्यये प्रमाण मराठीतील अव्ययांपेक्षा वेगळी आहेत. आय्यो, बाय, अई, बाब्बो, आड्डी, इ. केवलप्रयोगी अव्यये दिसतात. आश्चर्य, भीती आनंद या भावनांच्या प्रकटीकरणासाठी या अव्ययांचा वापर केला जातो. आय्यो, बाब्बो, आड्डी हे केवलप्रयोगी अव्यय ा-नडी प्रभावाने आलेली आहेत तर 'माय' हा केवलप्रयोगी अव्यय मराठवाडा बोलीतील आहे. आये, माये, अरे बापरे, अबाबा इ. केवलप्रयोगी अव्यये दिसतात.

उदा. आये ss माये ss व मेलो ss रं ss सर्रप ss सर्रप !

(आंध्र सीमाभाग, 'पांडाळ')

आ बाब्बो ss केव्हडा साप !

आय्यो ss असं कसं झालं माय !

'अई' हा शब्द स्त्री, पुरुष, तरुण, तरुणी या सगळ्यांच्याच बोलण्यात सहज येतो. लातूर जिल्ह्यात राहणाऱ्या माणसाला या शब्द उच्चारण्याने वेगळेपणा जाणवत नाही परंतु मराठवाड्याबाहेरच्या माणसाला 'अई' हा शब्द नवीन आणि वेगळा वाटतो. 'अई' शब्दाचा वापर पुढीलप्रमाणे केला जातो. आश्चर्य, भीती, आनंद, सहज बोलणे या सर्वच वेळी या शब्दाचे उच्चारण होते.

उदा. 'अईss गावाला जाणारीस का ये ? '

'अई ss का करावं की आन् का नाय की.'

'अई ss केव्हडा साप ?'

'अई ss नाही माय, त्यचे पाच पैसे राहिलनीत.'

(झिम पोरी झिम)

'अई' या शब्दाचा असा सर्वव्यापी वापर सीमाभागात दिसतो.

४. क्रियाविशेषण अव्यये :

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत क्रियाविशेषण अव्ययांचा वापर पुढीलप्रमाणे केला जातो.

उदा. उद्याच्यान शेतात जाणारिय.

हिकडं कुटं गेल्ताव ?

परवाच्यान दिसलनीत.

हितं हाय बग ते

उद्याच्यानं (उद्यापासून, उद्याला) हिकडं (इकडे) कुट (कुठं) परवाच्यान (परवापासून, परवाला) हितं (इथे) अशा स्वरूपात क्रियाविशेषण अव्ययांचा वापर होतो. प्रमाण मराठीतील शब्द व मराठवाडा सीमाभागातील मराठी शब्दांत फरक दिसतो. परंतु उच्चारणातला वेगळेपणा सोडला तर आकलनास मात्र अडथळा येत नाही.

५. उभयान्वयी अव्यये :

उभयान्वयी अव्ययांचे उच्चारण मराठवाडा सीमाभागात पुढीलप्रमाणे होते.

प्रमाण मराठी	मराठवाडा सीमाभाग बोली
आणि	न
तर	त
पण, परंतु	पन, पणिक (आंध्र सीमाभाग)
म्ह□ून	म्हून

उच्चाराचे सुलभीकरण प्रत्येक शब्दाला केले जाते. उभयान्वयी अव्ययांचा वाक्यात उपयोग पुढीलप्रमाणे होतो.

उदा. ह्यो पैसा न अडका घेऊन काय करू ?

त्यो चल म्हणला म्हून मी गेलाव.

□ाम □ल्यास तू खाया मिळंल.

करा की पणिक आता येळ करू नका (आंध्र सीमा भाग).

वाक्यात उपयोग होताना उभयान्वयी अव्ययांचे उच्चारण वरीलप्रमाणे केले जाते. ही वाक्ये उच्चारल्यानंतर कोणत्याही मराठी भाषिकाला त्याचा बोध होतो.

६. व□ा□म :

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत वर्णागमाची प्रवृत्ती दिसते. या बोलीत बऱ्याच शब्दात एका वर्णाऐवजी दुसरा वर्ण येतो. मराठीतील मूळ वर्ण जाऊन त्या जागी नवीन वर्ण येतो.

उदा. 'व' चा 'य' होतो - येळ (वेळ), ये□ा (वे□ा) ये□ी (वे□ी) येस (वेस) येस□ (वेस□)

'□' चा 'न' होतो - पन (पण), फनी (फणी), कना (कणा), वान (वाण), आन(आण)

वाक्यातील उदाहरणे पुढीलप्रमा□ -

१. किती येळ केलास ये तई

२. का येणा काढूलालाव, ते उचलाय याचं न्हाय बगा.

३. ये बई, येणीफणी कशाला करायच्याय ये ?

४. गावची येस आली जून.

५. बैलाला येसण घालायाच व्हवी.

६. मी बी येतेव गं पन तिनं डापरल का ये ?

७. केस इचरायची फनी कुटं ठेवल्यास ये ?

७. व□लोप :

वर्णागमाप्रमाणे वर्णलोपाची उदाहरणे मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेत दिसतात.

उदा. प्र.मराठी -त्+ओ+ड्+आ+य्+अ+ल्+आ = तोडायला

सीमा बोली - त्+ओ+ड्+आ+य्+आ = तोडाया

वरील शब्दात 'ल' या वर्णाचा लोप झालेला आहे. वरीलप्रमाणे वर्णलोपाची पुढील उदाहरणे.

प्रमाण मराठी	मराठवाडा सीमाभाग
□रायला	□राया
बसायला	बसाया
उठायला	उठाया
□ाय	□ा

केवळ सीमाभागातच नाही तर संपूर्ण मरठवाडयात अशी वर्णलोपाची उदाहरणे दिसतात.

७. स्वरलोप :

मराठवाडा सीमावर्ती भागात वर्णलोपाबरोबर स्वरलोपाची उदाहरणे खूप मोठया प्रमाणात दिसतात.

उदा. प्रमाण मराठी-म्हणत असतील - म्+ह्+अ+ण्+अ+त्+अ+अ+स्+

अ्+त्+ई+ल्+अ =म्हणत असतील.

मराठवाडा सीमाभाग -म्हणतासतील - म्+ह+अ+ण्+अ+त्+आ+स+

स्+त+ई+ल+अ= म्हणतासतील.

वरील शब्दात' 'अ' या स्वराचा लोप होतो. सीमाभागातील बऱ्याच शब्दात स्वरलोप होताना दिसतो. आणखी काही शब्द पुढीलप्रमाणे -

प्रमाण मराठी	मराठवाडा सीमाभाग बोली
□रत असतील	करतासतील
आणत असतील	आणतासतील
येईल	यील
घेईल	घील

इत्यादि उदाहरणे सांगता येतील. याशिवाय आणखी अनेक स्वरलोपाची उदाहरणे या बोलीत दिसतात.

मराठवाडा सीमाभागात वाक्यरचना वेगळ्या प्रकारची आहे. आंध्र सीमाभागात करत नाही, बसत नाही, उठत नाही याऐवजी करना चलली, उठना चलली, बसना चलली अशी शब्दरचना दिसते.

उदा. 'कार्टी, अभ्यास करना चलली.'

'एका जाग्यावून किती येळ झाला उठना चललाय त्यो.'

'यका जाग्याव का बसना चललीस माय.'

कर्नाटक सीमाभागात '□ाय' च्याऐवजी सर्रास '□ा' चा वापर होतो.

उदा. 'स□ाळधरून □ा □रू लालाव' (सकाळपासून काय करताय)

'□ा चाल्लंय की आन् □ा नाय की (काय चाललय की अन् काय नाही की)

आंध्र आणि कर्नाटक सीमाभागात वाक्याच्या शेवटी कर्ता वापरला जातो.

उदा. 'शिकना तेन' (तो शिकत नाही).

'कुटं का नेयनात त्यांच्या आईला' (त्यांच्या आईला कुठे का घेऊन जावोत).

'ह्याच्यापायी तुज्याकड वाट लावलो म्या' (मी यासाठी तुझ्याकडे पाठवले).

वाक्यरचनेप्रमाणेच सीमावर्ती बोलीत शब्दांचे उच्चारण भिन्न (वेगळे) आहे.

उदा. प्रमाण मराठी	सीमावर्ती बोली
१. 'ढ' ऐवजी 'ड' दाढ, काढ, वाढ	दाड,काड,वाड
२. '□' ऐवजी 'न' पाणि, आणि,आण्	पानी, आनि, आन
३. 'घ' ऐवजी '□' बघ, बिघडले, माघारी	बग, बिगडले,मागारी
४. 'ध' ऐवजी 'द' मध, दूध, शुद्ध	मद, दूद, सूद
५. 'आ' ऐवजी 'हा' आमच्या, आहे,आम्ही	हामच्या, हाय, हामी
६. 'ना' ऐवजी 'ळा' करताना, बसताना, आणताना	करताळा, बसताळा, आनताळा
७. '□' ऐवजी '□' जखम, दाखव, लाख	जकम,दाकव,लाक. ('दा□व' हा शब्द उच्चारताना बऱ्याच वेळा मधल्या '□' चा लोप होतो व 'दाव' असे उच्चारण होते).

मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात 'उ' या स्वराबद्दल 'हू' वापरण्याची प्रवृत्ती दिसते.

उदा. उभा - हुबा.

उभारणे - हुबार□.

वाक्यरचना पुढीलप्रमाणे -

‘कवाचा हित हुबा हाव म्या.’

घरावर गुडी हुबारलास □ा ये ?.

मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात ‘ए’ ऐवजी ‘य’ वापरावर भर असलेला दिसतो.

उदा. एकर - य□र

एकवीस - य□वीस

एकदा - य□दा

शिक्षा, भिक्षा, रिक्षा यातील ‘□’ हा ‘□□’ असा उच्चारला जातो त्यामुळे अनुक्रमे शिकशा, भि□शा, रि□-शा असे उच्चारण होते.

पुरुष स्त्रियांना बोलताना ‘□’ असे म्हणण्याऐवजी ‘ये’ असे म्हणतात.

उदा. ‘आज एव्हडा उशीर का केलीस ये’? (आज एवढा उशीर का केलास □ - प्र. मराठी)

पुरुष स्त्रियांना बोलताना आणखी वेगळ्या ढबीने बोलतात. या बोलण्यातून मऊपणा, माया, प्रेम या भावना व्यक्त होतात.

उदा. १. ‘अजू, स्वयपाक केलनीस का ये’ (अजून स्वयंपाक केला नाहीस का गं ?- प्रमा□ मराठी)

२. ‘जेवलनीस का ये?’ (जेवण केल नाही का ग ? प्र. मराठी).

स्त्रियांप्रमाणे सहकारी, समवयस्क पुरुषांना बोलताना पुरुष ‘रे’ ऐवजी ‘□ा’ असे बोलतात.

उदा. १. रानातन लवकर आलास □ा. (शेतातून लवकर आलास रे - प्रमाण मराठी)

२. का करताव □ा ? (काय करता रे - प्रमाण मराठी)

आंध्र सीमाभागात स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे संबोधले जाते.

उदा. १. अरे, ए तू येतुस काय ?(अगं, तू येतेस का ?)

२. अरे, ए त्याच्याकडं ध्यान राहू दे की (अगं, त्याच्याकडे लक्ष ठेव).

आंध्र सीमाभागात स्त्रियांची पुरुषांना संबोधण्याची पद्धत प्रमाण मराठीप्रमाणेच आहे. उच्चारणामध्ये मात्र वेगळेपणा आहे.

उदा. ‘ये आयकनाहलय व्हय ओ’ (अहो, हे ऐकत नाही -प्रमा□ मराठी).

काय सांगायचय व्हय ओ (अहो, काय सांगायच आहे - प्र.मराठी)

कोणतीही बोली समृध्द होते ती तिच्यातील शब्दसौंदयामुळे. हे शब्दसौंदर्य वाढण्यासाठी भाषेमध्ये वेगवेगळ्या म्हणी आणि वाक्प्रचार असणे आवश्यक असते. कोणत्याही बोलीची संपत्ती ही शब्दसंग्रह, वाक्प्रचार आणि म्हणी ही असते.

वाक्प्रचार :

मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात पुढील वाक्प्रचार प्रचलित आहेत.

उदा. वाक्प्रचार	अर्थ
१. फुकून टाकणे	विकून टाकणे
२. अवचिंदपणा करणे	खोड्या, मस्ती करणे
३. हाडत -हुडूत करणे	झिडकारणे, □मी ले□□
४. व्हडी व्हडी करणे	रा□ रा□ □र□
५. भोंड जिरवणे	खोड मोडणे
६. कड लावणे	धडा शिकवणे
७. दिवसा ल□-न लाव□	खोड मोडणे
८. बोलू-न □ब□ □र□	गोड बोलून आपले काम करून घेणे
९. गंड वाण्यार असणे	माजलेला असणे
१०. केंडा निवडणे	पोट भरणे
११. उकान काढणे	आभाळ भरून येणे
१२. मन उचाट खाणे	एखाद्या गोष्टीवरून मन उठणे
१३. □रा लाव□	नाट लावणे
१४. रा-नभरी हो□	सैरभैर हो□
१५. पड खाऊन बोलणे	नमतं घेऊन बोल□

मराठवाडा आंध्र सीमाभागात पुढील वाक्प्रचार प्रचलित आहेत.

उदा. वाक्प्रचार	अर्थ
१. तोंडाला खिळा पडणे	□प्प बस□
२. बुं□ हो□	नशेने तरर्र होणे
३. मनात हिदहिद होणे	म-नाला □□
४. मुसक्या आवळणे	पायबंद घालणे
५. खोडा उरावर ठेवून जाळणे	त्रास दे□

६. □वऱ्या वेचत जाणे	भिर भिर फिर□
७. तोंड शिवून टाकणे	□प्प बसव□
८. मनावर दगड ठेवणे	आतल्या आत सहन करणे
९. तोंड काळं करणे	बद-नामी □र□
१०. हाड भाजणे	एकदाचं (लग्न) करून देणे
११. वाऱ्यावर सोडणे	टाकून देणे, बेवारशी □र□
१२. दात पाडून देणे	ऐपत नसताना देणे
१३. □ळून पा□ी पि□	□प्प बस□
१४. ठेचून काढल्यागत होणे	अपमानित होणे
१५. बिननफ्याचं जनावर पोसणे	आयतं बसून खाऊ घालणे.

*** म्ह□ी**

मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात प्रचलित असलेल्या म्हणी

उदा. १. ''नागड्यापाशी उघडं गेलं आन् रातभर हिवान मेलं.''

२. ''उचलली जीभ आन् लावली टाळाला.''

३. ''वाळूत मुतलं फेस न् पाणी.''

४. ''आपलं काम भलं अन् आपुन भलं.''

५. ''मऊ लागले म्हंजी निगाले कोपरान खंदीत''

६. ''भिडं भिडं गाबडं पडं.''

७. ''भाना भाना मला वढयानी ताना.''

८. ''कशात काय आन् फाटक्यात पाय.''

मराठवाडा आंध्र सीमाभागात पुढील म्हणी प्रचलित आहेत.

१. ''हाऊस राजाची आन् नांदवणुक कैकाड्याची.''

२. ''गांडू हत्तीची फौज भारी.''

३. ''कुणाचं मढं आण कुणाला सुतक.''

४. ''कुणाला कश्याचं तर मांगणीला पश्याचं.''

५. ''जातं फुटलं नातं तुटलं.''

६. ''सारक्याला वारकी भेटली न् काळजाची हौस फिटली.''

७. ''त्यानं सोडना हिनं ठेवना.''

८. ''पोलीस गांडू अन गाव चांगलं.''

९. ''करनी होईना बोलनी आटपिना.''

१०. ''माय जेवू घालीना ---- बाप भिक मागू देईना.''

*** प्रतिमांकित शब्द :**

मराठवाडा आंध्र कर्नाटक सीमाभागात प्रतिमा, प्रतीके वापरून बोलण्याची प्रवृत्ती दिसते. कोणत्याही भाषेत असे प्रतिमांकित शब्द असतात. प्रतिमांकिंत शब्दांमुळे भाषेत सौंदर्य प्राप्त होते.

* आंध्र सीमाभाग :- १. ''लगीन करून पोटाला काय घालू <u>गवऱ्या की लाकडं</u>.''

२. ''नुसते बैल होते झापडं बाधलेलं.''

३. ''महे <u>हाड</u> वि□ □ा मलाच विकू.''

४. ''जलमायच्या वाटंच <u>काळा धोंडा</u> व्हऊन पडला नाहीस रं.''

५. ''प्राचार्य शेळीसारखा गप्प बसलेला.''

६. ''बैल हाक्या नुसता बैल ---- गाडी हाक्या.''

७. ''<u>हत्ती</u> सांभाळू-न □ाय सर्कस करायची.''

८. ''वरून तिच्या सणंगसुतावर डोळा ! व्वा रे व्वा ---- हुडयाव्यातला सर्रप'' (दे□लूर परिसर).

९. ''आलाव ? निजामाची गादी जिंकून आलाव का बिदरचा किल्ला बांधून आलाव''(दे□लूर परिसर).

१०. ''जमीन पुरती राबलीच न्हाई ---- फळंल □शी''(दे□लूर परिसर).

११. ''घागरीचं तोंड झाकता येईल पण जनाचं''(दे□लूर परिसर).

कर्नाटक सीमाभाग :

१. ''मायबाप सोडलं तर समदं मिळंत''

२. ''आस का फिरायलास रं कान कापलेल्या कुत्र्यावानी.''

३. ''शेंडा खुडलेल्या रोपावानी झालंय मला.''

४. ''आज हायेत पंधात भोपळे खुशाल करत्यात तणतण.''

५. ''ना बाप तालेवार ना नवरा तालेवार.''

६. ''आस्तुरी जल्माला यिऊन तेवढं नवऱ्या भाड्याचबी सुख नको-----

वज्ज्याच्या गाढवावानी जल्मभर त्येचीच ताबेदारी करायची.''

७. ''जेवढं रान काळं तेवढं पिकायला भारी, मानसाचंबी तसंच असंल

काय म्हणतो.''

८. ''तवा टाकायचे असले तर दोनी पोरावाचे तांदूळ एकाच मांडवात

टाकायचं बघा.''

९. ''□ासीम सझवीचं उताण राज काय लय दिस टिकायचं वाण दिसतनी.''

१०. ''उणं दिवा शेव (शांत) व्हायच्या पुडी फडफड करतो.''

११. ''सळसळ करीत असा ईज नाचल्यावनी माज्या म्होरं अजून नाचलालाय.''

ही प्रतिमांकित शब्दसंपदा बोलीचे सौंदर्य असते. या प्रतिमामधून त्या परिसरातील जीवनपध्दती, चालीरीती, संस्कृती लक्षात येते. आंध्र-कर्नाटक सीमाभागात खास प्रतिमांकित शब्द आहेत. देगलूर परिसर आंध्र, कर्नाटक आणि मराठवाडा या तीन भाषिक परिक्षेत्रात येतो त्यामुळे तेथील भाषा या तिन्ही भाषांच्या संस्□ारा-ने ब-ालेली आहे.

-ााद ि-ार्मा□ा □र□ाारे शब्द :

मराठवाडा, आंध्र व कर्नाटक सीमाभागात नादानुकारी शब्द दिसतात. भाषेतील नादसौंदर्य वाढवण्याचे काम हे शब्द करतात.

कर्नाटक सीमाभा□ा -ाादा-ाु□ाारी शब्द :

''कुच कुच, टिपटिपी, खुकखुक, चमचम, तटातट, थडाथडा, थयथया, भिंडभिंड, बदाबदा,धडधडीत'' इ. नादानुकारी शब्द आहेत. (पृ.१४३,ग्रा.का.म.बो.स्वरूप डॉ.विठ्ठल हरिभाऊ जंवाले). आंध्र सीमाभाग नादानुकारी शब्द :-''चुरूचुरू, सनकून, सनसना, व्हॅक-व्हॅ□, □ाळ□ाळू-ा, □ाुदू□ाुदू, च्युकच्युक, खळळकन, फळफळ, म्यॉ म्यॉ, लुसलुसु, फिस-फिस्स,ि□□ि□□, □ाो-□ाो, बु□बु□, भ□भ□, कणकण, घळाघळा, टिमटिम, तणतण, लवलव, कीर कीर इ.'' (पृ.१६०,ग्रामीण कादंबरीः मराठवाडी बोलीचे स्वरूप).

*** अभ्यस्त शब्द :**

प्रमाण मराठीप्रमाणेच एक अर्थ असणारे शब्द जोडून वापरण्याची प्रवृत्ती सीमाभागातही दिसते. समा-ाार्थी ि□ावा विरूद्धार्थी शब्द एकापाठोपाठ एक असे उच्चारले जातात. यालाच अभ्यस्त शब्द म्हणतात.

उदा. ईळा-नमाळ, सार□वार□, हिरवं-पारवं, येड-वाकड, खालतं-वरतं, उखाळयापाखाळया, माळवंटाळवं, व्हडी व्हडी, तंगीत तंगी, हेवडया-हेवडयाला, आबतआब, वासरूफिसरू (कर्नाटक सीमाभाग). फास-नाफास, अवषद-बिवषद, संघमंग, डी एड्न फिएड, बी.एड्ना फिएड्, शिव्याशाप (आंध्र सीमाभाग). अळख-झळ□, फुरू□-फुरूक, फुंदू फुंदू, बिडीकाडी, अलगू-बिलगू, बाकबुक, सजूनफिजून, गाडगी-मडगी, टळटळ, घळघळ, खदखद, हिदहिद, यें□यें□(दे□लूर परिसर).

*** अश्लील शब्द :** मास्तरड्या, माकड्या, खोकड्या, गाबड्याहो, येडपट, दरविशी भाड्या, आऊ, बायला, मायला, तोंडचाटक्या, व्हगाडी, काळुंद्री, ईद्रीढ्यान, कारटं, कडूबेनं, कडू, कळकुद्री (कर्नाटक सीमाभाग) पटकी, सरका, बाजारबसवी, साला, रांड (आंध्र सीमाभाग). घुबडतोंडया, सुज्जळी, ये गोसावी, वढाळ, सटक्या, बोंच्या, बाटबाई, खज्याळ, मढयावर घाल इ.(देगलूर परिसर).मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळ्या असणा-या शब्दांची येथे नोंद करणे आवश्यक आहे.

कर्नाटक सीमाभागातील शब्दसंग्रह :

शब्द	अर्थ
इक्रामाळ	अस्ताव्यस्त
पिळ□	लहा-न मूल
कुडवे	लहान वेळूची टोपली
किटान	आळ, खोटा आरोप
किलचन	छप्पर घालताना वापरलेल्या लहान फळया
□ो□म्या	मेटाकुटीला येणे
आबदक्या	अचानक
आमनधपक्या	अचानक
रानचिन्यागवऱ्या	शे□ी (वाळलेलं शे□)
केंडा	गोवरीचा विस्तव
हेंडगा	आग, जाळ
आमगडया	आळस देणे
खट	कोणाचे ऐकून न घेणारा
गंडीचा वकत	कामाची वेळ
मोप	पुष□ळ
जुवाटा	एकोप्याने मिळून काम करणे
तायबिडी	हमरी तुमरीवर येणे

तांबुलं	छोटा तांब्या, गडू
धुपशा	मनातल्या मनात राग, धुमसणे
आयनास	अनायसे
न□र	थोडसं
लोंदऱ्या	लक्तरे
हाळ	दुर्मीळ
हिकात्या	खोटे कारण
रंदा□ळी	गुळगुळीत केलेले छत (रंघाने)
वार□	समवयस□
हराट	हालअपेष्टा, तारांबळ
बंडाळ	तारांबळ
भोंबाळ	कर्जबाजारी
डल्ली	अंगावरील मांस
□□	गोंधळ, कलकलाट
ऊरपांडून	ऊसळून
छाटन	अर्ध्या बाहीची बनियन (सुती)
बदामी	बनियन
वावदान	वारा
□ब□	□रोदर
जवारी	ज्वारी
□रा	संकट
आतरूण	अंथरूण
झुंझुरक्या	थोडा अंधार थोडा उजेड अशी सकाळची वेळ
पांढरे शिप्पट	पांढरेशुभ्र
मटमण	मटकण
दलिंद्री (-नाम)	दारिद्रय
दलिंदर (वि.)	दारिद्री
येंं□न	चढून
कट्टाळ ।	कंटाळा

लेव□	परिधा-न □र□
आपरूग	कौतुक
डुचभर	थोडं
र□□ड	पुष्कड, खूप
वस्समन	वस□-न
फटमन्	लगेच
धुमणघुसक्या	धुसमुसळ्या
रातंध्या	रात्रंदिवस
आन्येव	अन्याय
हापटी	निराशा
इस्कोट	अस्ताव्यस्त
नडीव्हडी	अडचणीच्या वेळी
अज्जाती	आगावू

*** आंध्र सीमाभागातील शब्दसंग्रह :**

शब्द	अर्थ
उकटील्यावनी	मुळापासून काढणे
केंडा	रा□ये□
अडबंग	आडमूठ
इचिंदंर	विचित्र
□याळ	□ल्लोळ
किरडू	सापाचे पिल्लू
खणवट	□ा-नदा-न
□ाटम खुटम	संथ गतीने
टेंबरी	विडी
सटका	मोठा
हिद हिद	-नास□ा
मईंद	□मी बोल□ारा
बक्कूळ	पुष□ळ
बुं□	पिऊन तरर्र होणे

तिरपागडं	तिरका विचार
गुडगुड	अर्थहीन
इसताऱ्या	पत्रावळ्या
खडान	दुष□ाळ
इंदलबाई	चतुरबाई
खाकोटी	आगटी
□ा□	मिरचीचा ठसका
□ांधर□	□ुर□ुर□
इऱ्याट	शिवी
फ□□ारी	वाकणारा लवचिक फोक
परू	नवस फेडण्यासाठी दिलेले जेव□
बे□	बी
लोली	गोंगाट, गोंधळ
स□□	दा□□ा
हुंबळे	गोवरीचे ढीग
ब-ामी	वळई
होळ	ओढा
हेड	दलाल
सुजणी	चादर
आऊड	जमिनीचा एक भाग
दिवटी	दिवा
आळंक्या	सुगडे, मडके (त्यावर दिवा)
तग	बघ
बग्गड	मोठाड
ताट बांध	जेवायला दे
वल्लं	ओलं
आमदा	या वर्षी
टाळकी	पांढरी ज्वारी
लडणे	रडणे

अज्जादी	आगाव
रोटी	भा□री
भो□ा-ा	पातेलं
गटणे	सापडणे

वरीलप्रमाणे मराठवाडा, आंध्र, कर्नाटक सीमाभागातील बोलीचे स्वरूप आहे. मराठवाडयाच्या आंध्र -कर्नाटक सीमाभागाचा प्रत्यक्ष सर्वे करून बोलीभाषेचे स्वरूप नोंदवलेले आहे. त्यासोबतच बालाजी इंगळे यांची 'झिम पोरी झिम' ही □ादंबरी, 'कोंडणातलं जीणं' ही डॉ. नागनाथ पाटील यांची कादंबरी, 'संभूती ' ही बाबू बिरादार यांची कादंबरी तसेच डॉ.विठ्ठल जंबाले यांच्या '□ामी□ □ादंबरी : मराठवाडी बोलीचे स्वरूप' या ग्रंथाची मराठवाडा सीमाभागातील बोलीचा अभ्यास करण्यासाठी मोलाची मदत झाली. प्रत्यक्ष सर्वे व वरील ग्रंथांच्या आधारे मी 'मराठवाडा सीमाभागातील बोलीचे स्वरूप नोंदवले आहे. यानंतर सर्वेच्या आधारे स्त्री, पुरुष, लहान मुले, तरुणांच्या भाषेचे स्वरूप नोंदवणार आहे.'

मराठवाडा सीमाभागातील स्त्रियांची बोलीभाषा :

आज स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने काम करत आहे. कामाच्या, नोकरीच्या निमित्ताने स्त्रीचा सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढलेला दिसतो. पुरुषांबरोबर काम करत असताना, सार्वजनिक ठिकाणी वावरता-ना स्त्री आपले वेगळेपण जपण्याचा प्रयत्न करताना दिसते. स्त्री जेव्हा बोलते तेव्हा समाजाच्या नियमांचं उल्लंघन होणार नही याची काळजी घेते आपल्या भाषेतील नाजूक, हळव्या भावनांना जपण्याचा प्रयत्न स्त्री करत असते. निसर्गतःच स्त्री-पुरुषांमध्ये असलेले वेगळेपण जेव्हा ते एकत्र काम करतात तेव्हाही जाणवते. याला कारण समाजाच्या स्त्रीकडून संस्काराच्या अपेक्षा हे आहे. पुरुषाचा आवाज मोठा, मर्दानी असला पाहिजे तर स्त्रीचा आवाज मंजूळ, मृदू असला पाहिजे अशी समाजाची अपेक्षा असते. समाजाच्या या संस्कारातच स्त्रियांचे संगोपन झालेले असते. यामुळे नैसर्गीकरीत्या समाजाच्या अपेक्षेप्रमाणे स्त्रीची भाषा बनत असते. 'स्त्रियांची भाषा'हा शब्दप्रयोग व्हावा इतपत या भाषेत वेगळेपणा जाणवतो. या संदर्भात 'आधुनिक भाषाविज्ञा-न' या ग्रंथातील विवेचन स्त्री- पुरुषांच्या भाषेतील भेद स्पष्ट करणारे आहे. हे विवेचन पुढीलप्रमाणे ''वेस्ट इंडिजमधील कॅरिब जमातीत असा लक्षणीय भाषाभेद अभ्यासकांना आढळला त्यामागचा कॅरिब पुरुषांनी अरावाक स्त्रियांशी केलेल्या विवाहाचा इतिहासही त्यांना सांगितला गेला. आपली मूळ भाषा स्त्रियांनी टिकवून ठेवली आहे. असे याविषयी सांगण्यात आले असले तरी, हा कथित वेगळेपणा टिकून राहण्यास स्त्रियांनी आपल्या बोलण्यात विशिष्ट भाषिक रूपेच वापरावीत, हा दंडकच कारणीभूत ठरलेला दिसतो. हे भाषिक विधिनिषेध हेच स्त्री - पुरुषांमधील भाषाभेदाचे कारण होय, असे जेस्परसन यांनी दाखवून दिले. अनेक समाजामध्ये असे विधिनिषेध दिसतात. उदा. 'झुलू' या आफ्रिकन जमातीत सासरा

वा त्याच्या भावांचे नाव घेणेच काय पण त्या नावातील अक्षरेही टाळायची, असे बंधन होते. अशा परिस्थितीत त्या स्त्रियांसाठी पर्यायी भाषिक संकेत निर्माण होणे अपरिहार्य ठरते व त्यामुळेही हा भाषाभेद उपन्न होतो. आपल्याकडेही परंपरने पतिपत्नींनी एकमेकांचे नाव घेऊ नये असा संकेत आहे. हे, ते, मालक संबोधने व 'नाव घेणे' हा खास आविष्कार यामुळेच आलेला आहे. पण परिणाम मात्र भाषेत भिन्नता निर्मा□ होणे, हाच होतो.''[४]

आपल्या संस्कृतीत नवऱ्याचे नाव घेऊ नये अशी परंपरा दिसते. नव-याचे नाव न घेता त्या संदर्भात अनेक पर्याय उपलब्ध असलेले दिसतात.

उदा. 'हे, आताच आले'

'ते बाहेर गेलेत'.

आमचे 'माल□' रागीट आहेत.

याशिवाय पारंपरिक उच्च समाजात 'इकडून' ये□ झाले, 'स्वारी' रागात आहे वाटतं ! अशा थाटात स्त्रिया बोलत असत.

समाजामध्ये नैतिकतेचे संकेत पाळण्याचे बंधन स्त्रियांवर जात्याच असलेले दिसते. पुरूषांच्या बोलण्यात कुठेच नैतिकतेची जपणूक होताना दिसत नाही. स्त्रिया मात्र काटेकोरपणे भाषेद्वारे नैतिकतेचे पालन करताना दिसतात. पुरुषाचा, कर्तबगारपणा व स्त्रियांचे वागणे बोलणे हे निकष नैतिकतेच्या संदर्भात वापरले जातात. एखादी स्त्री अप्रतिष्ठित शब्दात बोलली तर तिच्या भाषेविषयी समाजात वाईट 'दूष□' देऊन बोलले जाते.

समाजामध्ये जीवन जगत असताना स्त्रीला सुरक्षिततेची गरज असते आणि सुरक्षित राहण्यासाठी प्रतिष्ठा जपण्याचा तिला प्रयत्न करावा लागतो. आणि हा प्रयत्न ती करत असते. तसेच बालसंगोपनाची जबाबदारी स्त्रियांवर असते. म्हणजेच मुलांवर संस्कार धडवण्याची नैतिक जबाबदारी स्त्रिला पार पाडावी लागते. यासाठी स्त्री आपल्या भाषेतील नैतिकता जपण्याचा प्रयत्न करत असते.

मराठवाडा सीमाभागात राहणारी स्त्री ही याला अपवाद नाही. तिलाही नैतिकतेच संकेत पाळावे लागतात व त्याप्रमाणे आपले वागणे, बोलणे ठेवावे लागते. सीमाभागात तिला यांच्या बोलीभाषेत अई, अव्वा, बाब्बो ही उद्‌गारवाचक अव्यये आहेत आणि प्रत्येक वाक्याचा अगोदर 'माय'हा शब्द उच्चारण्याची प्रवृत्ती दिसते. पुढील संवादावरून सीमाभागातील स्त्रियांच्या बोलीभाषेचे स्वरूप लक्षात येते.

* आईला झोपल्याले बघून म्हणले, ''आन् झोपाया □ा झालं □?''

* आई उठून बसत म्हणली, ''अई, □ायबी -नाय उगू जरा धनकूत आल्यावनी वाटलालत म्हणून पडलेव.''

* ''अई, यव्वो □ा झालं म्ह□ावं'' (झिम पोरी झिम बोली बालाजी इंगळे).

* आप्पा म्हणले ''झाडं तोडताना माझ्या हाताला लागलय बाबा मी आज येतनी (येत नाही) तई,

तुमी दोघी जावा □''

* हाताला लागल्याल ऐकून आई म्हणली ''बघू ओ माय कुटं लागलय''

* आई ते बघून म्हणली, ''अई, नीट जपून काम करत जावा माय.'' (बालाजी इंगळे, झिम पोरी झिम)

कर्नाटक सीमाभागात अई, माय, बाब्बो, बाबा हे शब्द वापरून स्त्रियांचे भावनिक संवाद फुलतात सहज बोलतानाही कर्नाटक सीमाभागातील स्त्रीच्या तोंडी वरील शब्द येतात. याशिवाय कडू, रांड हे शब्द स्त्रियांच्या बोलीत असलेले दिसतात.

''कसलं कडू बेन हाय माय''किंवा लाडात लहान मुलाला खेळवताना ''माझा कडू किती गोड हाय,'' असे शब्द स्त्रियांच्या तोंडी असलेले दिसतात.

आंध्र सीमाभागात स्त्रिया 'मी जाते' ऐवजी 'मी जातो' असे पुरूषाप्रमाणे उच्चारण करतात. याशिवाय आये, माये हे शब्द स्त्रियांच्या बोलीत असतात.

उदा. ''किती भिलो र म्या ! काय बदमास हायस !''

''आये ss माये ss व ss ! म्हणून ती चिरकली !''

''तुवं मढं --- □ा म्ह□ालास''

आंध्र सीमाभागातील बोलीभाषेत स्त्रियांच्या तोंडी वेगळी भाषा आहे.

उदा. लिंब आणून दे खिचडी करून देतो तुला.

बाय, □ाय □रायल्या ?

येऊ लाल्या □ी ?

येतो येतो उद्याच येंतो, उद्या येणातरी दोन दिवसांनी येतो.

याशिवाय आंध्र सीमावर्ती भागातील स्त्रियांच्या तोंडी 'रांड' हा शब्द जास्त प्रमाणात उच्चारला जातो.

उदा. ऐकना झाली माय रांड.

या शिवाय 'माय', 'बाय' या शब्दांचा वापर स्त्रिया करतात. याशिवायही आणखी काही वैशिष्ट्ये स्त्रियांच्या बोलण्यात दिसतात.

आंध्र व कर्नाटक सीमाभागातील स्त्रियांच्या बोलीभाषेचा विचार केला असता एक बाब आपल्या लक्षात येते, ती म्हणजे स्त्रिया अभिव्यक्त होताना मोकळेपणाने अभिव्यक्त होतात. सहजपणे एखदी शिवी

त्यांच्या भाषेत येते. सुशिक्षित स्त्रियांच्या भाषेतील संकेत येथे लागू पडत नाहीत. सहजपणे, मोकळेपणाने सीमाभागातील स्त्रिया अभिव्यक्त होताना दिसतात.

सीमाभागातील पुरुषांची भाषा :

पुरुषांच्या भाषेमध्ये रांगडेपणा, मर्दानीपणा अशी काही वैशिष्ट्ये असलेली दिसतात. बोलत असताना तोंडात सहज शिवी येणे ही नैसर्गिक वाटावी इतकी सहज उच्चारणे होतात. स्त्रियांमध्ये जात्याच असलेल्या भावनिक हळुवारपणामुळे स्त्रिया भाषेतील सभ्यतेचे संकेत पाळतात परंतु पुरूष मात्र सभ्यतेचे संकेत पाळत नाहीत. शिकलेला, शहरात राहणारा पुरुषदेखील सभ्यतेचे संकेत पाळताना दिसत नाही.

ग्रामीण भागातील पुरुष जी बोली बोलत असतो, ती त्याच्या परिसरात बोलली जाणारी बोली असते या बोलीत अनेक असभ्य शब्द वापरले जातात. ते शब्द प्रत्येक पुरुषाच्या भाषेत सहजपणे येतात. या शब्दातील 'ग्राम्यता' त्या परिसरातील लोकांना जाणवत नाही. त्यामुळे अश्लील, ग्राम्य, शिव्या इ. चे सहज उच्चारण होते. मराठवाडा सीमाभागातील पुरूषांचे बोलणे असेच रांगडे, मर्दानी असलेले दिसते. सहज बोलण्यातूनही 'शिवी' हासडली जाते पुढील संवादावरून पुरूषांच्या बोलीभाषेचे स्वरूप समजायला मदत होते.

आंध्र सीमाभाग

उदा. ''राम्या, साला आपण इतक शिकून काही फायदा झाल -नाही बे'' (कोंडणातलं जिणं, नागनाथ पाटील)

''बघ ----- तुही माय रांड कुठ गेली. ''

''बायला, ह्या खाजाच्या ---- कडू सुटायच नाव नाही.'

''तुह्या मायला मी तुह्या ----- कुत्रीगत मधी मधी कोण तोंड हालीव म्हणते''

''अबे, ओ शाम्या, कुटं निगालाईस ?''

कर्नाटक सीमा भाग : आप्पा म्हणले, ''उगू का किरकिर लावल्यास ग्.''

(झिम पोरी झिम, बालाजी इंगळे)

''कुटं गेलतास गा ?''

आपा म्हणले, ''आतां गांजा कुठं मिळंल बाबा ?

अलिकडं कोण वडलाल्यालबी दिसना झालयं.''

''बायला कसं काय उतार पडना म्हणावं' आप्पा म्हणाले

आप्पा म्हणले, ‘‘आर तिच्या मायला ? त्ये म्हातारं होतं. ही पोरगी हाय,

कसं काय लागलं म्हणाव ? फाशी घेटलतं’’ का सांगता येतय

लागलासलबी कडू ध्या दुपारा (झिम पोरी झिम).’’

वर सांगितल्याप्रमाणे पुरुषांच्या भाषेचे स्वरूप दिसते. मराठवाड्याच्या इतर भागातील पुरुषांची बोली व सीमावर्ती भागातील पुरूषांची बोली थोडे अपवाद सोडले तर सारखीच असलेली दिसते.

प्रौढ पुरुषांप्रमाणेच सीमावर्ती भागातील तरुण वर्गाची भाषा असलेली दिसते. अबे, बे, बॉस, साला, आयला, मायला अशा स्वरूपाचे शब्द तरूणांच्या भाषेत असलेले दिसतात.

उदा. ‘□ाय बे, □ाय □रूलालास’?

‘अबे कुट जाऊलालास’ ?

‘बॉस, नुसत वाऱ्यागत उडल्यावनी होते.’

तरूण वर्गाच्या बोलण्यातही इतर प्रौढ पुरुषांप्रमाणे शब्द दिसतात. पुढील संभाषणावरून तरूणांच्या भाषेचे स्वरूप लक्षात येते.

१. ‘‘साला ह्या राजकारणी लोकांना धडा शिकवाय पाहिजे. निवडणूक आली की भडवे पाय चाटतात मतदारांचे---- एकदा निवडून गेले की, किडा, मुंगी समजतात मतदार म्हणजे’’

‘‘परंतु आपण काय करू शकतो ?’’

‘तेच ---- तेच --- तर म्हणतो ---- मायला, अशा राजकारणी लोकांचा काटाच काढायला पाहिजे’ (कोंडणातल जिणं ले. नागनाथ पाटील).

२. ‘‘मायला, अशा लोकांनी तर इंडिया मार खाते --- नाही तर काय ? आज आपला भारत कुठं राहिला असता.’’

३. ‘‘राम्या चल.’’

‘‘कुठं ?’’

‘‘□ावात जाऊ.’’

‘‘आता कशाला ?’’

‘‘साली उतरली का ? देसाड मारून येऊ चल मायची ---- झोप तरी लागंल !’’

मराठवाड्यातील इतर भाषेपेक्षा सीमावर्ती भागातील तरुणांची भाषा वेगळी आहे. ‘देसाड’ हा शब्द ‘देशी’ या शब्दासाठी वापरलेला दिसतो. प्रत्येक शब्द वापरताना त्या शब्दाचे सुलभीकरण

करून शब्द वापरण्याची सवय दिसतो. 'फालतू' न म्हणता 'फालताड' असा शब्द वापरात दिसतो. प्रत्येक वाक्याच्या सुरवातीला अबे, रांडेच्या मायघालीच्या, मायला, साला, साली, बे, बॉस,
आयला अशी विशेषणे लावून वाक्याला सुरवात केली जाते.

तरुणांच्या भाषेत मवाळपणा, नरमपणा दिसत नाही एकूणच पुरुषाच्या, स्त्रियांच्या, तारुणांच्या भाषेत मवाळपणा दिसत नाही. बोलण्याची लकबच अशी असते की कसलातरी खडखडाट व्हावा. या संदर्भात 'ग्रामीण कादंबरी : मराठवाडी बोलीभाषेचे स्वरूप', या ग्रंथातील मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणजे- ''कुठंतरी आंध्र प्रदेशात पोहचल्यागत वाटत होत. जिकड बघावं तिकडं दक्षिण संस्कृती---- भडकं वेशभूषा, बोलणं डब्यात खडे वाजविल्यागत गुडगुड --- मराठी बोलणे तेलगु वळणाचे.''

असा संदर्भ आंध्र सीमावर्ती बोलीभाषेविषयी आहे. यावरून भाषेची पार्श्वभूमी लक्षात घायला मदत होते.

मराठवाडा सीमाभागात जातीनिहाय बोलीभाषेत थोडाफार फरक जाणवतो. बाकी सर्वच जातींमध्ये एकसारखी भाषा बोलली जाते. सीमावर्ती परिसरात राहणाऱ्या सुशिक्षित लोकांच्या भाषेत वेगळेपणा दिसतो. शिक्षणाच्या निमित्ताने जेव्हा येथील युवावर्ग बाहेर जातो तेव्हा तेथील भाषेचे संस्कार त्यांच्या भाषेवर होऊन त्यांची भाषा वेगळी होते. त्या परिसरात राहणा-या सुशिक्षित व्यक्तीची भाषा तेथील मूळ लोकांच्या बोलीभाषेपेक्षा वेगळी वाटते, तरिपण मूळ बोलीभाषेचे संस्कार या सुशिक्षित भाषेवरही असतात हे जाणवते.

सीमावर्ती भागात आडनावाने व्यक्ती ओळखली जात नाही तर ती त्याच्या जातीने ओळखली जाते. जातीय उच्चनीच भेद प्रकर्षाने सीमावर्ती भागात जाणवतात.

उदा. लिंगायत समाजातील व्यक्तीला 'शर-नाथ' असे म्हणून नमस्कार घालण्याची पध्दत दिसते.

सीमावर्ती भागातील पुढील वाक्यावरून सीमावर्ती बोलीभाषेचे स्वरूप आणखी स्पष्ट होईल.

उदा.

१. खिचडी कर पयलं (पहिल्यांदा खिचडी कर).

२. मी वारुळाला जाता (वारुळाला जाते).

३. मी दिवटी काढत्या (दिवटी काढतो).

वरील वाक्यात पयलं, जाता, काढत्या या शब्दांसाठी असलेले मराठी शब्द वेगळे आहेत. 'पहिल्यांदा' या शब्दासाठी 'पयलं' हा शब्द दिसतो. 'जाता' हा शब्द 'जातो' या अर्थाने वापरला आहे. मराठीमध्ये 'मी वारुळाला जाता' असे वाक्य नाही परंतु सिमावर्ती भागात हे वाक्य एकवचनी स्त्रीलिंगी

आहे. 'मी वारुळाला जाते' या अर्थाने "मी वारुळाला जाता (जातो)" हे वाक्य उच्चारले जाते. आंध्र सीमावर्ती भागात स्त्रियांच्या भाषेत 'येते', 'जाते' ऐवजी 'येतो', 'जातो' असे उच्चार दिसतात.

'मी दिवटी काढत्या' हे वाक्य पुरूष आणि स्त्रिया उच्चारतात. सीमावर्ती भागात पुरूष आणि स्त्री दोघेही 'मी जातो', 'मी येतो' असे उच्चार करतात आणि त्यातही उच्चार सुलभीकरणासाठी 'काढतो' ऐवजी 'काढत्या' असे बोलले जाते. अशी अनेक उदाहरणे असलेली दिसतात.

उदा. जेवण करत्या (जेवण करतो).

काम करत्या (काम करतो).

रोटया करत्या (भाकरी करतो (करते)

पुरुष आणि स्त्री या दोघांच्याही तोंडी वरील उच्चारणे दिसतात.

'गटलं नाही का बोलणं, हे वाक्य 'बोल□ सापडल -नाही □ा ?' या अर्थाने वापरले जाते. 'बग्गड भाषा हाय आमची' हे वाक्य 'अशुध्द भाषा आहे आमची' या अर्थाने वापरले जाते. 'गटल''बग्गड' अशासारखे वेगळे शब्द या भाषेत येतात. कानडी, आंध्र भाषेची नक्कल या शब्दांत दिसते.

पुढील संवादावरून आंध्र सीमाभागातील भाषेचे स्वरूप समजण्यास मदत होईल.

उदा. "बाय, □ा □रायल्या ? येऊ लाल्य की ? (बाई, काय करताय ? येताय का ?)"

"येतो, येतो, उद्याच येतो उद्या येणा तरी दोन दिवसांनी येतो."

(येते, येते. उद्याच येते. उद्या नाही आले तर दोन दिवसांनी येते).

वरीलप्रमाणे मराठवाडा, आंध्र, कर्नाटक सीमाभागातील बोलीचे स्वरूप असलेले दिसते.

मराठवाडा, आंध्र, कर्नाटक सीमाभागातील बोलीची वैशिष्टये पुढील प्रमाणे सांगता येतील :-

१. तेलगु व कानडीचा प्रभाव :

नांदेड जिल्ह्यातील आंध्र सीमाभागातील मराठी तेलगू भाषेच्या प्रभावाने बोलली जाते तर लातूर-उस्मानाबाद कर्नाटक सीमाभागातील मराठी कानडी भाषेच्या प्रभावाने बोलली जाते.

२. उच्चार सुलभीकरणाची प्रवृत्ती :

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत उच्चार सुलभीकरणाची प्रवृत्ती दिसते प्रत्येक शब्द सोपा करून उच्चारला जातो. भक्त - भगत, रक्त - रगत, पडला - पड्ला, झोपला - झोप्ला इत्यादी.

३. उच्चारण 'हेल' काढून केले जाते :

प्रत्येक वाक्य, प्रत्येक शब्द 'हेल' काढून बोलले जातात. सहज, हेल काढून बोलण्याची सवय प्रत्येक व्यक्तीला असलेली दिसते. कानडी व तेलगू भाषेप्रमाणे शब्द लांबवून बोलला जातो.

४. आंध्र सीमाभागातील बोलणे खडे वाजल्यासारखे असते :

अस्पष्ट, तोंडातल्या तोंडात डब्यात खडे टाकल्यावर त्या खड्यांचा जसा आवाज येतो, असे बोलणे आंध्र सीमाभागात असलेले दिसते.

५. वाक्यरचनेतील वेगळेपण :

वाक्यरचना मराठीप्रमाणे 'कर्ता-□र्म-ि□यापद' अशी नसते तर आंध्र-कर्नाटक प्रभावाने 'ि□यापद-□र्म-□र्ता' अशी आहे. वाक्याच्या शेवटी कर्ता वापरला जातो.

उदा. गावाला जातो म्या (आंध्र सीमाभाग)

गावाला जावलालाव म्या (कर्नाटक सीमाभाग)

६. व्याकरणातील वेगळेपण :

मराठवाडा आंध्र -कर्नाटक सीमाभागातील बोलीचे व्याकरण प्रमाण-मराठीपेक्षा थोडे वेगळे आहे. या बोलीत क्रियापदाचा दुहेरी वापर करण्यावर भर दिसतो तसेच सर्वनामात फरक दिसतो कारकवाचक प्रत्यय लावून बोलण्याची प्रवृत्ती दिसते. शब्दयोगी, केवलप्रयोगी, क्रियाविशेषण अव्यये वेगळी आहेत. ही अव्यये सोपी करून बोलली जातात. तसेच वर्णलोप, वर्णागम,स्वरलोपाची उदाहरणे या बोलीत आहेत.

७. पुरुषांच्या बोलीतील ग्रामीणता व रांगडेपण :

पुरुष बोलताना सहजपणे शिव्यासारखे शब्द वापरतात बेपर्वाईने शब्दांचे उच्चारण होते. प्रत्येक वाक्याच्या सुरु वातीला मायला, आयला असे शब्द वापरले जातात. सभ्य भाषेत जो शब्द चारचौघात उच्चारला जात नाही असे शब्दही या परिसरात सहजपणे उच्चारले जातात.

८. स्त्रियांच्या बोलीतील मोकळेपण व पुरुषी बोलणे :

पुरुषांप्रमाणे स्त्रियाही मोकळेपणाने अभिव्यक्त होतात सभ्य भाषेचा वापर पुरुष, स्त्रिया, लाहान मुले, तरु ण यांपैकी कोणाच्याच भाषेत दिसत नाही त्यामुळे स्त्रियांचे बोलणेही मोकळे असते. प्रत्ये□ स्त्रीच्या तोंडी कडू, पागल इ. शब्द असतात.

आंध्र सीमावर्ती परिसरातील स्त्रिया पुरुषांप्रमाणे बोलतात. उदा. मी गेलो, आलो, जेवला, बसलो इत्यादि

९. 'अई' शब्दाचा वापर :

कर्नाटक सीमाभागात 'अई' हा फार लोकप्रिय शब्द आहे. लहान, मोठा, गरीब, श्रीमंत, स्त्री, पुरुष, सुशिक्षित, अशिक्षित या प्रत्येकाच्या बोलण्यात ब-याच वेळा हा 'अई' शब्द येतो.

उदा. 'अई' बसलीस □ा ये ?

'अई' झाला □ी ये सयपा□.

'अई' आस कस झालं म-नाव.

'अई' आसं का करू लालास ये ?'

१०. '□ा-ना' गिळून बोलण्याची प्रवृत्ती :

ही संबोधने मई, तई अशी केली जातात.

उदा. 'कवा येणारीस ये मई ?'

'जेवलनीस का ये तई ?'

मराठवाडा आंध्र- कर्नाटक सीमाभागातील बोली वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या बोलीची आणखीही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. येथे जाणवली ती वैशिष्ट्ये सांगण्याचा प्रयत्न केला.

प्रस्तुत प्रकरणात मराठवाडा, आंध्र-कर्नाटक सीमाभागातील बोलीभाषेचे स्वरूप नोंदवण्याचा प्रयत्न केला आहे. या बोलीतील व्याकरण, स्त्री, पुरु ष, तरूण यांच्या बोलीचे स्वरूप सांगितले आहे. भाषेचे हे स्वरूप प्रत्यक्ष त्या भागात जाऊन तेथील बोलीचे स्वरूप समजून घेऊन नोंदविलेले आहे. हा अभ्यास परिपूर्ण होण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहेत. तरीही काही बाबतीत त्रुटी राहू शकतात व परिपूर्णता येऊ शकत नाही हे येथे प्रामाणिकपणे नमूद करावे वाटते. मराठवाडा, आंध्र-कर्नाटक सीमाभागातील बोलीभाषेचा हा अभ्यास परिपूर्ण असेलच असे नाही.

संदर्भ सूची :

१. सार्वेकर डॉ.कैलास, बोली : समाज, साहित्य आणि संस्कृती, पृ.१२०

२. जंबाले डॉ.विठ्ठल हरिभाऊ, ग्रामीण कादंबरी, मराठवाडी बोली भाषा स्वरूप पृ.१४३

३. ि□त्ता - पृ.-१६०

४. काळे कल्याण / सोमण अंजली, आधुनिक भाषाविज्ञान, पृ.३६३

प्रकरण ३ रे

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेमुळे निर्माण झालेले वेगळेपणं

३.१ प्रास्ताविक

३.२ दोन्ही भाषिक संस्कृतीशी निगडीत सामाजिक वेगळेपणं

३.३ चालीरितीतील वेगळेपणं

३.४ सण- उत्सव साजरे करण्यासंबंधी वेगळेपणं

३.५ खाण्यापिण्याच्या पध्दतीतील वेगळेपणं

३.६ वेशभूषे संदर्भातील वेगळेपणं

प्र�र�ा ३ रे

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेमुळे निर्माण झालेले वे�ाळेप�ा

प्रस्तावना :

सीमावर्ती बोलीभाषा मराठवाडयातील इतर भागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषांपेक्षा वेगळी आहे. भाषा वेगळी असली की संस्कृतीतही वेगळेपणा जाणवतो. आंध्र सीमाभागात आणि कर्नाटक सीमाभागात मराठवाड्याच्या इतर भागांपेक्षा सांस्कृतिक वेगळेपण दिसते. बारा कोसांवर भाषा बदलते तशीच संस्कृतीही बदलत असते. हा भाग दोन्ही राज्यांच्या सीमेवर असतो. त्यामुळे दोन्ही राज्यांतील संस्कृतीचे रक्षण हा सीमाभाग करीत असतो. नांदेड जिल्हा आंध्र सीमेवर आहे. लातूर व उस्मानाबाद जिल्हा कर्नाटक सीमेवर आहे. त्यामुळे तेथील संस्कृतीत मराठी व कानडी आणि मराठी व तेलगू या संस्कृतीची सरमिसळ दिसते.

या भाषिक संस्कृतीसंदर्भात ''जागतिकीकरण - मराठी भाषा : आव्हाने आणि उपाय'' या ग्रंथातील प्रा. डॉ. रा. ग. जाधव यांच्या लेखातील पुढील उतारा महत्वाचा वाटतो. ते म्हणतात, ''बहुसांस्कृतिकता ही बहुभाषिकतेच्या पायावरच उभी राहते. वाढते व टिकते एक भाषिक बहुसांस्कृतिकता खरे तर संभवतच नाही. युरोपिय साम्राज्य सत्तांच्या वसाहतवादातून व वसाहतीतून एकभाषिक बहुसांस्कृतिकतेचे आधुनिक मिथक निर्माण झाले. आणि अगदी प्राथमिक अवस्थेतील बोलीभाषा असणाऱ्या व लिखित भाषा -नस�ाऱ्या समूहांत व समाजातच त्या मिथकाला वाव मिळाला. मराठी भाषेची अवस्था अशी नाही व नव्हती. ब्रिटिश वसाहत काळाच्या पूर्वोत्तर कालखंडात मराठी भाषा ही आपल्या समग्र जीवनव्यवहाराची समृध्द भाषा होती. अशा भाषा बहुभाषिक विश्वव्यवस्थेच्या सेंद्रिय घटक असतात व बहुसांस्कृतिकतेचा इमला त्यांच्या पायावर उभा करता येतो. म्हणूनच बहुसांस्कृतिकता हे आज-उद्याच्या मनुष्यसंस्कृतीच्या जीवनव्यवहाराचे अटळ पर्यावरण असेल तर मराठीसारख्या भाषा टिकवून प्राप्त करणे हे आपले कर्तव्य ठरते. भाषा व ती बोलणारा समाज यांचे असणेनसणे एकात्म व अविभक्त असते. आपली भाषा हरवून बसणारा समाज स्वतःला हरवून बसण्याची नियती टाळू शकत नाही. आपली मराठी भाषिकता टिकवणे हे स्वंयसिद्ध सांस्कृतिक मूल्य आहे. आणि ते आज उद्याच्या बहुभाषि� - बहुसांस्कृतिक विश्वव्यवस्थेशी सुसंगतही आहे.''[१]

डॉ.रा. ग. जाधव यांचे हे मत त्त्वपूर्ण आहे. दोन भाषा एकत्र आल्यावरच दोन संस्कृतीची सर मिसळ होऊन नवीन संस्कृती आकाराला येते. ज्या वेळी भारतात इंग्रजांचे आ�मि-न झाले तत्पूर्वी

भारतात प्रत्येक भाषा अस्खवलित होती. तिच्यावर संस्कार होत होते ते फक्त शेजारच्या राज्याच्या भाषेचे. परंतु इंग्रज आल्यानंतर मराठी, गुजराथी, हिंदी इ. भाषांवर इंग्रजीचे संस्कार झाले. एवढेच नव्हेत भाषेबरोबर इंग्रजी संस्कृतीचा शिरकाव भारतात झाला. सरमिसळ होणे गरजेचे आहे. सीमावर्ती भागातही भाषेत अशीच दोन भाषा बोलणा-या गटांची सरमिसळ झालेली आहे. त्यामुळे तेथील भाषा, तेथील संस्कृती ही दोन्ही भाषांचे संस्कार घेऊन रुजलेली दिसते हे वेगळेपण सीमावर्ती बोलीभाषेचे आहे.

सीमावर्ती भागात राहणारी प्रत्येक व्यक्ती आपल्या संस्कृतीची जोपासना करते व आपल्या शेजारी असणाऱ्या राज्याच्या संस्कृतीचीदेखील जपणूक करत असते. मराठी असेल तर कानडी, तेलगू संस्कृतीची जपणूक करत असते. तोच प्रकार मराठी संस्कृती कानडी, तेलगु माणूसही करत असतो. एकभाषिक क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांच्या संस्कृतीत वेगळेपण दिसत नाही परंतु सीमावर्ती भागात राहणा-या लोकांच्या संस्कृतीत वेगळेपणा दिसतो.

मानवाला सुरुवातीपासूनच दुसऱ्या संस्कृतीचे आकर्षण आहे. मानवाच्या या जिज्ञासू वृत्तीमुळे दुस-या समाजाची ओळख करून घेणे, त्यांच्या सवयी जाणून घेणे, त्यांच्या परंपरा जाणून घेणे, त्यांच्यातील वेगळ्या संस्कृतीची ओळख करून घेणे, आपल्या शेजारच्या राज्यातील लोक जेवतात काय ? त्यांचे राहणीमान कसे आहे ? त्यांच्या खाण्यापिण्यात कोणते पदार्थ असतात ? ते कोणते सण साजरे करतात ? या जिज्ञासेतून आपोआप माणूस दुसऱ्या संस्कृतीची ओळख करून घेतो व त्या संस्कृतीला आपल्या संस्कृतीत सामावून घेतो. यातूनच एका वेगळ्या संस्कृतीचा जन्म होतो. सीमाभागातील संस्कृती अशीच मिश्र संस्कृती आहे.

*** सामाजिक वेगळेपण :**

मराठवाडा कर्नाटक, आंध्र सीमाभागात मराठी माणूस स्वतःला महाराष्ट्रापासून वेगळा समजत नाही. मराठी सण, उत्सव जपण्याचा तो सातत्याने प्रयत्न करीत असतो. मराठीचे अस्तित्व टिकवण्याची धडपड सीमाभागात असलेली दिसते परंतु त्याच्या शेजारी असलेल्या राज्याचा प्रभाव नकळत त्याच्या सामाजिक जीवनावर पडत असतो. शेजारच्या राज्यातील भाषेचा प्रभाव, त्याच्या खाण्यापिण्याच्या पद्धतीचा प्रभाव त्याच्या जीवनावर पडत असतो अन् त्यातून एक वेगळीच संस्कृती आकार घेत असते.

सीमावर्ती भागातला माणूस आपल्या भाषेबरोबरच शेजारच्या राज्यातली भाषा अवगत करतो. त्यांच्यात रोटी - बेटी व्यवहार होतात. काही चालीरीती तो स्वीकारतो. त्याच्या बोलण्यात, वागण्यात, वेषभूषेत, खाण्यापिण्यात, सणउत्सवात शेजारच्या राज्याचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. सीमाभागातील चालीरीतीतही वेगळेपण जाणवते.

*** चालीरीतीतील वेगळेपण :**

मराठवाडयाच्या इतर भागापेक्षा मराठवाडा सीमाभागात काही चालीरीतीतं वेगळेपण दिसते. नाते संबधांबाबतीत हे वेगळेपण आहे. 'मामे - भाचीचा विवाह' ही प्रथा कर्नाटक सीमाभागात असलेली दिसते. बहिणीच्या मुलीबरोबर लग्न करण्याची प्रथा कर्नाटक सीमाभागात आहे. भाऊ आपल्या बहिणीच्या मुलीसोबत लग्न करतो. असे उदाहरण इतरत्र कुठेच दिसत नाही. मराठवाड्यातील बीड, परभणी, औरंगाबाद, जालना इ. ठिकाणी ही प्रथा निदर्शनास येत नाही. आत्याच्या किंवा मामाच्या मुलामुलीसोबत विवाह होतात परंतु बहिणीच्या मुलीसोबत विवाह करण्याची प्रथा कर्नाटक सीमाभागात व लातूर जिल्ह्याच्या बऱ्याच भागात दिसते. अशी अनेक उदाहरणे या भागात आहेत. बाकीचे नाते संबंध मराठवाड्यातील इतर भागांप्रमाणे आहेत फक्त संबोधने वेगळी आहेत. आईसाठी अई (आई), माय, आऊ अशी संबोधने आहेत. बहिणीसाठी अक्का (आक्का) तई (ताई) मई (माई) अशी संबोधने आहेत. वडिलांसाठी अप्पा, अण्णा तर भावासाठी भाऊ, दादा, अप्पा अशी संबोधने दिसतात. आत्याला 'आत्ती' असे संबोधन आहे.

संबोधनाचा विचार केला असता वडील, भाऊ यांच्यासाठी असणारी संबोधने ही महाराष्ट्रात सगळीकडे अशीच आहेत; परंतु सीमावर्ती भागात ही संबोधने वेगळ्या लकबीने उच्चारली जातात. ताई, माई, आई ही संबोधने उच्चारताना त्यातील एक '□ा-ना' खाऊन टाकला जातो आणि तई, मई,अई असे उच्चार केले जातात त्यामुळे संबोधनात वेगळेपणा जाणवतो. आत्याच्या ऐवजी 'आत्ती ' असे बोलले जाते.

कर्नाटक सीमाभागात आणखी एक वेगळी प्रथा दिसते. मुलगी मोठी झाल्यानंतर मामाने भाचीला साडी घ्यावी लागते. तसेच त्या मुलीला सात दिवस घरात बसवले जाते. सातव्या दिवशी एक कार्यक्रम केला जातो. मामा साडी आणतो किंवा आईवडील वा इतर नाते- वाइकांपैकी कोणीतरी तिला साडी आणतात. घरात पुरणपोळीचा स्वयंपाक करून नातेवाईक, शेजारी, ओळखीच्या लोकांना कार्यक्रमाला बोलवले जाते. साड्यांचे मखर तयार केले जाते. तयार केलेल्या मखरात एक खुर्ची टाकली जाते. त्या खुर्चीवर शहाणी झालेल्या मुलीला नवीन साडी नेसवून बसविले जाते. तिच्या समोर बसून स्त्रिया, मुली मध्यरात्रीपर्यंत गाणी गातात. गाण्याचे स्वरूप पुढील प्रमाणे असते.

''आसं मकर गुंफिले आसं मकर गुंफिले
म□री लावू-नी जाई, जरीवो जाई
बोलवा तिची आई,
सख्या बाईची हो माझ्या जरीवो माझ्या
बोलवा तिची आई,

आसं मकर गुंफिले आसं मकर गुंफिले

मकरी लावुनिया चाफा जरीवो चाफा

बोलवा तिच्या बापा ------

आसं मकर गुंफिलेले आसं मकर गुंफिले

मकरी लावुनिया वात जरी वो वात

बोलवा तिची आत -------

आसं मकर गुंफिले आसं मकर गुंफिले

मकरी लावुनिया गहू, जरीवो गहू

बोलवा तिचा भाऊ --------

आसं मकर गुंफिले आसं मकर गुंफिले

मकरी लावुनिया चैन, जरीवो चैन

बोलवा तिची बहीण ------

आसं मकर गुंफिले आसं मकर गुंफिले''[२]

तिच्या जवळच्या नात्यातील

अशी सगळ्यांची नावे घेऊन हे गाणे अर्ध्या रात्रीपर्यंत चालते. त्यानंतर सगळ्या बायका नाव घेऊन आपआपल्या घरी जातात.

कर्नाटक सीमावर्ती परिसरात मुलगी शहाणी झाल्यानंतर प्रत्येक घरात असे कार्यक्रम होतात. प्रत्येकाच्या ऐपतीप्रमणे हे कार्यक्रम होतात. मराठवाड्याच्या इतर भागात अशी प्रथा दिसत नाही. मराठवाड्याच्या इतर भागांत काहीच कुटुंबांत असे कार्यक्रम होतात; परंतु त्याचे स्वरूप घरगुती असते. कर्नाटक सीमाभागात मात्र याला सोहळयाचे रूप प्राप्त होते.

कर्नाटक सीमाभागातील लग्नपद्धती मराठवाड्याच्या इतर भागाप्रमाणे असते. जिथे लग्न असेल तेथे आदल्या दिवशी नवरा- नवरीला हळद लावली जाते. फरक इतकाच असतो की, मराठवाड्यातल्या इतर भागांत पाच मंगलअष्टका असतात व एकदाच अक्षता टाकली जाते. हा फरक सोडला तर बाकी लग्न इतर भागांप्रमाणे असते.

नांदेड जिल्ह्यातील आंध्र सीमाभागात मन्नेरवारलू समाज जास्त प्रमाणात वास्तव्यास आहे. त्यामुळे आंध्रसीमाभागात विवाहपध्दती वेगळी दिसते. मन्नेरवारलू समाज आपल्या प्रथेप्रमाणे विवाहविधी पार पाडतो. विवाहविधी मुलाच्या घरी असतो, तो पाच दिवस चालतो. विवाह विधीच्या तीन दिवस अगोदर आळंक्या काढल्या जातात. 'आळंक्या'म्हणजे मातीचे भांडे. हे मातीचे भांडे अकरा सवाष्ण बायकांच्या डोक्यावर दिले जाते. त्या भांड्यात कडुलिंबाची पाने टाकून त्यावर वाटकी

(झा□□ी) झाकली जाते. त्या झाकणीत नवीन कपड्याची वात करून गोड्या तेलाचा दिवा लावतात. कापसाची सरकी नवीन कपड्यात टाकून ही वात करतात व ती पेटवतात. पेटवलेला दिवा आळंकीवर ठेवून या आळंक्या स्त्रियांच्या डोक्यावर ठेवतात. सुवासिनींच्या डोक्यावरच्या भांड्याला आळंक्या म्हणतात. या 'आळंक्या' घेऊन वाजत गाजत गावच्या कुलदैवताच्या दर्शनाला जातात. हा विधी झाल्यावर बकरा कापून त्याचे जेवण व दारू दिली जाते. ज्यांच्या घरी मांसाहार चालत नाही ते पुरणपोळी किंवा दुसरे गोडाचे जेवण देतात.

विवाहविधीच्या अगोदर पाच दिवस नव-यामुलाच्या घरासमोर पाच खांबांचा मांडव उभा केला जातो. मांडवाच्या मधला खांब नवऱ्याच्या मामाने किंवा बहिणीच्या नवऱ्याने उभा करावा अशी प्रथा आहे. त्या खांबावर एक 'दिवा' लग्न सोहळा समाप्त होईपर्यंत तेवत ठेवला जातो व मांडवात मातीचे एक बोहले तयार केले जाते. या बोहल्यावर लग्न केले जाते. लग्न विधीच्या वेळी वधू-वरांना बांबूच्या टोपलीत समोरासमोर उभे करून लग्न लावले जाते. नंतर त्या बांबूच्या टोपलीत चामड्याचा तुकडा टाकला जातो. वर वधूच्या गळ्यात 'ताळी' बांधतो व वधू - वर एकमेकांच्या पायावर पाय देतात. हे विधी या समाजातील महत्त्वाचे विधी आहेत. आंध्र सीमावर्ती भागात लग्नविधीची आणखी एक प्रथा दिसते. पाच दिवस अगोदर नवरीच्या घरी नवरीला व नवऱ्याच्या घरी नवऱ्याला हळद लावली जाते. लग्नाच्या आदल्या दिवशी जिकडे लग्न असेल तिथे नवरा - नवरी दोघांनाही हळद लावली जाते. पाच दिवसांचे लग्न असते. तीन दिवस अगोदर आळंक्या काढणे, ववसा देणे (दागिने,साडी देणे) नंतर 'बत्तुल' नावाची वडिलांच्या नावाने पूजा असते आणि तिसऱ्या दिवशी लग्न असते. असा लग्न सोहळा आंध्र सीमाभागात मन्नेरवारलू समाजात साजरा होतो.

लग्नानंतर 'घर शिरणे' ही वैशिष्ट्यपूर्ण प्रथा आंध्र सीमाभागात आहे. नवरदेव लग्नानंतर जेव्हा प्रथम नवरीच्या घरी जातो तेव्हा तिच्या घरातील एखाद्या वस्तूवर त्याने हात ठेवला की ती वस्तू त्याची होते व जेव्हा नवरी नवऱ्याच्या घरी येते तेव्हा ती ज्या वस्तूवर हात ठेवते तेव्हा ती वस्तू ती तिच्या माहेरी घेऊन जाते.

मराठवाड्याच्या इतर भागांप्रमाणे सीमाभागात चालीरीती आहेत. परंतु काही काही बाबतीत वेगळपणा असलेला दिसतो. कर्नाटक सीमाभागात लिंगायत समाज जास्त असल्यामुळे त्यांच्या प्रथेप्रमाणे मृत्यूनंतर दफनविधी केला जातो. हलकी, बँड, सूरसनई, घेऊन जवळचे नातेवाईक येतात व फुलांनी सजवलेल्या खुर्चीत बसवून प्रेत वाजत गाजत दफनविधिसाठी नेले जाते.

कर्नाटकची मुलगी सीमाभागात दिली असेल व तिला अहेवपणी (सौभाग्य असताना) मरण आले तर तिच्या माहेरचे लोक हलकी, बँण्ड, सूरसनई व सौभाग्य अलंकार घेऊन येतात. घराच्या अंगणात

हलकी वाजविली जाते. लोक पैसे फेकतात व हलकी वाजविणारा कपाळाने पैसे उचलतो. एखादा सोहळा संपन्न व्हावा त्याप्रमाणे अहेव (सौभाग्यवती) स्त्रीचा अत्यंविधी केला जातो.

बारसे, डोहाळजेवण हे विधी मराठवाड्यातील पद्धतीप्रमाणे साजरे केले जातात. त्यात फारसा फर□ दिसत नाही.

३. सण उत्सव साजरे कर□यासंबंधी वे□ळेप□ा :

भारतीय संस्कृतीत कृषिजीवनाला फार वरचे स्थान आहे. निसर्गनियमाप्रमाणे सणांचे नियम बनवलेले दिसतात. ग्रामीण परिसरात जे सण-उत्सव साजरे होतात ते कृषी किंवा निसर्ग यांना गृहीत धरून होतात. जवळपास सर्वच सण-उत्सव कृषिसंस्कृतीशी निगडित आहेत.

'वटपौर्णिमा' या दिवशी वडाची पूजा होते. 'सत्यवान - सावित्रीची दंतकथा' या अनुषंगाने ही पूजा केली जाते. सवाष्ण बायका वडाला सात फेरे मारतात व 'सात जन्म हा पती मिळावा' म्ह□ू-न आराधना करतात. याचे दुसरे शास्त्रीय कारण असे आहे की, या पूजेच्या निमित्ताने 'प्रा□वायू' सोडणा-या वडाच्या सान्निध्यात स्त्रियांनी काही काळ राहावे, हा यामागचा उद्देश आहे. 'नागपंचमी' दिवशी नागाची पूजा केली जाते. पोळ्यादिवशी बैलाची पूजा होते. गणेशपूजन, गौरीपूजन या दिवशी सोळा भाज्या, हरळी, आघाडा यासारख्या वनस्पतींचे महत्व आहे. ज्या ऋतूमध्ये जे पिकते, सहज उपलब्ध होते, त्याच्याशी निगडित सण उत्सव आहेत.

कर्नाटक, आंध्र सीमाभागात सर्वच सण-उत्सव मराठवाड्यातील सण- उत्सवांप्रमाणे साजरे होतात; परंतु काही सण उत्सव साजरे करण्याच्या पद्धतीत वेगळेपणा दिसतो.

महाराष्ट्रात नववर्षाची सुरुवात पाडव्यापासून होते. पाडवा हा सण आंध्र, कर्नाटक सीमाभागात साजरा केला जातो.

पाडव्यानंतर बारा दिवसांनी आंध्र सीमाभागात 'बारस आंबी' साजरी करतात. सकाळी आंबील, वरणभात करून शेतात जाऊन नैवेध्य दाखवला जातो. संध्याकाळी घरी कुटुंबासाठी पुरणपोळीचे जेवण असते.

'वटसावित्री पौर्णिमा' जेष्ठ पौर्णिमेला असते. या सणाचे कर्नाटक सीमाभागात महत्व असते. या पौ□िमेला '□ारवा-नी' हा बैलपोळ्यासारखा सण येथे साजरा केला जातो. बैलाला रंग लावणे, त्यांची शिंगे रंगविणे व त्यांना नटवून सजवून त्यांची वरात काढून त्यांना पुरणपोळी खाऊ घालणे असा हा '□ारवा□ी' उत्सव साजरा होतो. यासोबतच स्त्रिया वडाची पूजा करतात. मराठवाड्याच्या इतर भागांत आषाढ अमावस्येला 'पोळा'साजरा केला जोतो. परंतु कर्नाटक सीमा भागात '□ारवा-नी' -नावा-ने हा

सण एक -दीड महिना अगोदर साजरा होतो. सण साजरा करण्याची पद्धत मात्र मराठवाड्याप्रमाणे असलेली दिसते.

महाराष्ट्र व मराठवाड्यात नागपंचमी सण साजरा होतो. 'नागाची' पूजा केली जाते स्त्रिया वारूळाला जातात; परंतु कर्नाटक सीमाभागात 'नागपंचमी' ऐवजी 'गरुड पंचमी' साजरी केली जाते. या सणाचे स्वरूप नागपंचमीसारखेच असते. फक्त नागाऐवजी गरुडाची पूजा केली जाते. सापाला जसे दूध ठेवले जाते तशाच प्रकारे गरुडाला दाणे ठेवले जातात. 'गरुड पंचमी' च्या आदल्या दिवशी गरुडाची पूजा होते. एकूणच 'गरुड पंचमी' च्या सर्व प्रथा नागपंचमी प्रमाणेच असलेल्या दिसतात. नागाऐवजी गरुडाची पूजा का केली जाते याचे समाधानकारक उत्तर मिळाले नाही. फक्त एक प्रथा असा या सणाचा उल्लेख आला. आंध्र सीमाभागात नागपंचमीला भुलई खेळतात. नऊ दिवस अगोदर गाणी म्ह□न, एकमेकींच्या हातात हात देऊन गोल रिंगण करून गाणी गातात. नागपंचमी दिवशी जवळच्या नातेवाईकांना स्वतःच्या घरी ठेवून घेतले जाते. नंतर आहेर करून सन्मानपूर्वक पाठवणी केली जाते.

□ौरी-□□पतीचा उत्सव मराठवाड्यातील इतर जिल्ह्यांप्रमाणे कर्नाटक सीमाभागात साजरा होतो. मात्र आंध्र सीमाभागात वेगळेपणा दिसतो. आंध्र सीमाभागात दहा दिवसाचा गणपती असतो; परंतु गौरीपूजन केले जात नाही. मन्नेरवारलू समाजात गणेश चतुर्थी दिवशी नांगराच्या फाळाची पूजा केली जाते. नांगराच्या फाळाची पूजा करून त्याला कोंबडी व दारूचा नैवेद्य दाखवला जातो. गणेशोत्सवामध्ये मोहाची फुले गोळा करून त्याची दारू तयार केली जाते. ही दारू त्या 'वृ□ाला' वाहिली जाते व कोंबडा किंवा बकरीचा बळी दिला जातो.

कर्नाटक सीमाभागात दसरा सण मोठ्या उत्साहाने साजरा केला जातो. घटस्थापना, नऊ दिवस उपवास, ह्या बाबी उत्साहाने केल्या जातात. 'दसऱ्या' दिवशी राव□दहन सोहळा बऱ्याच ठिकाणी होतो. मराठवाड्यातल्या इतर भागापेक्षा कर्नाटक सीमाभागात या सणाचे स्वरूप विस्तारित असते. कर्नाटकी संस्कृतीच्या प्रभावामुळे हा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरा होतो.

आंध्र सीमाभागातही 'दसरा' सणाचे महत्त्व आहे. सिमोल्लंघन, शमीच्या झाडाची पूजा हया कृती केल्या जातात नऊ दिवस उपास केले जातात. मन्नेरवारलू समाजातील लोक या सणादिवशी नवीन वस्त्रे परिधान करतात. या समाजात नवरात्रामध्ये 'बतकम्मा' खेळण्याची प्रथा आहे. कागदाची पिरॅमिडच्या आकाराची आकृती तयार करून तिला दोरी किंवा दोरा गुंडाळला जातो. नंतर कागदाची, झेंडूची, कमळाची, मोगऱ्याची, गुलाबाची इ. जी फुले शक्य असतील ती त्या आकृतीवर लावली जातात किंवा कोणत्याही जातीची मिश्र फुले लावून 'बतकम्मा'तयार केला जातो. स्त्रिया या 'बतकम्मा' ला हळद-कुंकू वाहतात, अंगणात रांगोळी घालून त्यावर पाट मांडून हया बतकम्मा

(बोडेम्मा) ची स्थापना केलेली असते. त्याची पूजा झाल्यावर त्याभोवती फेर धरून बायका टिपरी नृत्य करतात. गाणी म्हणत 'बतकम्मा' भोवती गोलगोल फिरतात. 'गौरी' चे रूप म्हणून 'बतकम्मा' ची पूजा केली जाते. त्या प्रसंगी म्हटल्या जाणा-या गाण्याचे स्वरूपही वैशिष्ट्यपूर्ण असते.

उदा. ''बोडेम्मा बोडेम्मा वियालो, नि बिडये पेर येमे बियालो (तेलगू)

(बोडेम्मा बोडेम्मा देवी ग'' तुझ्या लेकीचे नाव काय ?)

किंवा

''पुडयावर पुडा रचावं, एक पुडा घेवावा

भेंडोजीने सांगून धाडल. गौरूबाई चुडा लेवावा.''?[३]

विधी पूर्ण झाल्यानंतर या आकृतीचे विसर्जन पाण्यात केले जाते.

आंध्र सीमावर्ती भागात दिवाळीत पाच दिवस दिवटी करतात. दिवटी म्हणजे 'दिवा' होय. पहिल्या दिवशी लव्हाळ्याच्या काड्या आणून दिवटी करतात. त्यामध्ये शेपाचा दिवा लावतात. दुसऱ्या दिवशी पिठाचा दिवा लावतात. तिरऱ्या व चौथ्या दिवशी भाताची दिवटी केली जाते. पाचव्या दिवशी बोटण्याची दिवटी करून ती बैलावरून ओवाळून नालीवर ठेवतात ही ओवाळणी रमा एकादशी पासून चालू होते.

दिवाळीत पहिल्या दिवशी उतरंडीची पूजा होते. दुसऱ्या दिवशी शेतकऱ्यांच्या अवजारांची पूजा केली जाते. चौथ्या व पाचव्या दिवशी उतरंडी, बैल व अवजारांची पूजा केली जाते. भाऊबीजेच्या दिवशी त्या गावातील परीट समाजाची स्त्री (परीट-कपडे धुणारा समाज)ज्या घरात कपडे धुते त्या घरी पहाटे ओवाळणीचे ताट घेऊन जाते. त्या घरातील सर्व पुरूषांना ओवाळते व त्यांच्याकडून ओवाळणी घेते. ही ओवाळणी सन्मानाची असते. 'परीट स्त्री'च्या पायाने थंडी येते, असा समज या परिसरात असलेला दिसतो.

वरील परंपरा पाहिली तर यामागचे कारण आपल्या लक्षात येते. भारतातील खेडयांना कृषी परंपरा आहे. शेतीसाठी ऊन, पाऊस, थंडी यांची आवश्यकता असते पाऊस पडवा यासाठी खेड्यात काही प्रथा प्रचलित आहेत. पाऊस पडण्यासाठी बेडकाचे लग्न लावणे, 'धोंडी धोंडी पाणी दे' सारखे विधी ग्रामीण परिसरात प्रचलित असलेले दिसतात. पाऊस जसा शेतासाठी उपयुक्त आहे तसेच ऊन आणि थंडीची आवश्यकता शेताला असते. त्यातूनच अशा परंपरा निर्माण झालेल्या असल्या पाहिजेत.

ग्रामीण परिसरात पावसासंबंधी काही अंदाज बांधले जातात, ते खरे असतात. उदा. ''पडतील उतरा तर भात खाईना कुतरा, आन पडतील उतरा तर भात मिळेना पितरा.''

असे अंदाज बांधले जातात. 'चिंचा जास्त लागल्या तर आंबे जास्त येत नाहीत अन् कमी चिंचा लागल्या तर आंबे खूप प्रमाणात येतात.' असे अंदाज ग्रामीण माणूस वर्तवीत असतो व ते खरे असतात.

कर्नाटक सीमाभागात दिवाळी मराठवाड्याप्रमाणे साजरी केली जाते. दारात शेणाचे पांडव आणि द्रौपदी करून त्यांची पूजा केली जाते. . दारात रांगोळ्या, आकाशकंदील, गोड धोड अशी दिवाळी साजरी होते.

आंध्र सीमाभागात मकर संक्रांती दिवशी वेगळा विधी केला जातो. ज्या दिवशी संक्रात आहे त्या दिवशी आंबील मडक्यात (मातीचे भांडे) भरून माहेरवाशिनीच्या डोक्यावर ते मडके दिले जाते. ते मडके घेऊन ती शेताला जाते. मडके डोक्यावर घेऊन जात असताना ती मागे वळून पाहत नाही व बोलत नाही. शेतात गेल्यावर डोक्यावरील मडके ती खाली ठेवते. शेतात ज्वारीच्या धाटाने एक खोप तयार केली जाते. त्या कोपीत चिखलाचे देव तयार करून ठेवले जातात. नंतर त्यांची पूजा होते. त्या पूजेला पांडवपूजन म्हणतात. पूजा झाल्यानंतर पोळ्या, भरडा, मिक्स भाजी, कढी, भात, पुरण-पोळी असे जेवण असते. जेवणानंतर आंबील पिले जाते. उरलेले आंबील शेतात खड्डा करून मडक्यासहित पुरले जाते. ज्या दिवशी ज्वारीचे खळे असते त्या दिवशी आंबीलाचे गाडगे बाहेर काढून त्याची पूजा केली जाते. संक्रातीला मन्नेरवालू समाजात पुरणपोळीचा नैवेध असतो तर धनगर समाजात 'आंबील' चा नैवेध असतो. अशी वैशिष्ट्यपूर्ण संक्रात आंध्र सीमावर्ती भागात साजरी होते.

कर्नाटक सीमाभागात वेळ -आमावस्या हा सण फार मोठ्या उत्साहाने व फार मोठ्या प्रमाणात साजरा होतो. कृतज्ञता पाळणे हे आपल्या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे. ज्या निसर्गाच्या जिवावर आपण जगतो, खातो, पितो त्याच्याबद्दल मनात कृतज्ञता असावी असे संस्कृती सांगते.

मार्गशीर्ष आमावस्येला कर्नाटक सीमावर्ती भागात 'वेळ आमावस्या' साजरी केली जाते. रब्बीची पिके बहरलेली असतात. वातावरणात आल्हाददायकता असते. शिवार हिरव्या शालूनं नटलेलं असतं, शेतात रानमेव्याची रेलचेल असते. सगळीकडे संपन्नता असते. अशा रम्य वातावरणात 'वेळआमवस्या' येते.

आदल्या दिवसापासूनच 'वेळ आमावस्येची'तयारी प्रत्येक शेतकऱ्याच्या घरी सुरू असते. ज्याच्याकडे शेत नसते तोही मित्रपरिवाराच्या शेतात जाण्याची तयारी करत असतो. शेतामधून अनेक प्रकारच्या भाज्या आणलेल्या असतात. वेळ आमावस्येसाठी 'भज्जी' हा पदार्थ या मिश्र भाज्यांपासून बनवला जातो. खरे तर या काळात शेतामध्ये भाज्यांची रेलचेल असते. त्यामुळे भाज्या सहज उपलब्ध होतात. त्यामुळे हा पदार्थ केला जात असावा.

वेळ आमावस्येच्या सकाळी घरातला कर्ता पुरुष सकाळी लवकर उठून स्नान करून कुंभाराकडून आणलेल्या (बिंदग्याला) चुण्याची, हळदी, कुंकवाची बोटे ओढतो. त्यात घरी तयार केलेली आंबील ओततो. 'आंबील' हादेखील 'भज्जी'सारखाच खास पदार्थ वेळ आमावस्येसाठी तयार केला जातो. 'आंबील' ताकापासून बनवली जाते ताकाला डाळीचे किंवा ज्वारीचे पीठ लावून (कालवून) त्यला जिरे, मोहरी, लसूण, कढीपत्ता यांची फोडणी करून ओतली जाते. हळद टाकली जात नाही. याशिवाय ज्वारीचे उंडे, बाजरीचे उंडे, खिचडा, खीर, ज्वारी- बाजरीची भाकरी, कोंदीची (शेंगदाण्यची किंवा तिळाची) पोळी, खास करून कोंदीची पोळी गूळ-शेंगदाण्याची बनवलेली असते. शिवाय वरण, भात, चटणी आणि भज्जी तयार केली जाते.

वेळ आमावस्येदिवशी वरील सर्व पदार्थ व पूजेचे साहित्य घेऊन शेतकरी आपल्या कुटुंब, नातेवाईक, मित्रपरिवारांसोबत शेतात जातो. शेतात पेंड्या रचून एक कोप तयार केली जाते. या कोपीवर एक कापड बांधले जाते. कोपीमध्ये पाच पांडव व द्रौपदी यांची दगड मांडून प्रतीकात्मक स्थापना केली जाते. एखाद्या झाडाच्या बुडाशी ही पूजा मांडलेली असते. उंडे, आंबील, खिचडा, भज्जी, कानवले या पदार्थाचां नैवेद्य दाखवला जातो. काही ठिकाणी नैवेद्याच्यासाठी तिळाचे लाडू असतात.

बिंदगं, चरशिपंडणे, पाणी शिंपडणे, हेडगा (मशाल) फिरवणे, दूध ऊतू घालणे, हे शब्द या सणाशी संबंधित आहेत. या सणाला 'उंडे' हा पदार्थ बाजरीच्या पीठाचे किंवा ज्वारीच्या पीठाचे गोळे करून उकडून तयार केला जातो. 'भज्जी' हा पदार्थ मिक्स भाजीसारखा असतो; परंतु मिक्स भाजीत चिंचेचं पाणी आणि डाळीचे पीठ नसते. भज्जीत मात्र ओल्या हरबऱ्याचे दाणे, ओल्या तुरीचे दाणे, पात, वांगी, गाजर, भिजवलेले शेंगदाणे, वाटाणे व आणखी ओल्या भाज्या असतात. या भाज्या शिजल्यानंतर त्यात चिंचेचा कोळ व हरबरा डाळीचे पीठ टाकले जाते. यालाच 'भज्जी' असे नाव आहे.

नातेवाईक, मित्रमंडळी एकमेकाच्या शेतात जाऊन आंबील पिऊन येतात. ज्याप्रमाणे मुस्लीम रमजान-ईदला एकमेकांच्या घरी जाऊन शीरखोरमा पितात तसाच काहीसा प्रकार इथे शेतात असतो. मुले, माणसे घोळक्याने एकमेकांच्या शेतात जातात. जिथे जेवायचे आहे तिथे जेवतात परंतु जेवायचे नसेल तर 'आंबील' पिऊन मान राखतात.

संध्याकाळी उरलेल्या आंबीलच्या बिंदग्यात (गाडग्यात) बाकीचे उरलेले पदार्थ टाकले जातात व ते बिंदगे शेतात खड्डा करून पुरले जाते व सगळे लोक घराकडे परतात.

कर्नाटक सीमाभागात वेळ आमवस्या अतिशय उत्साहाने साजरी होते.

कर्नाटक सीमाभागात आणखी वेगळी प्रथा आहे एखाद्याच्या घरी गु-हाळ □रायचे असेल तेव्हा 'घनादेवी' साजरी होते.

'घनादेवी' म्हणजे ज्यांच्या घरी गुऱ्हाळ आहे त्यांनी '□ुऱ्हाळ' सुरू करायच्या अगोदर 'घनादेवीला' 'ब□रे' कापायचे व गावातल्या लोकांना जेवण द्यायचे आणि मगच गुऱ्हाळाला सुरुवात करायची, ज्याच्या घरात मांसाहार चालत नाही, अशा घरात पुरण पोळीचे जेवण दिले जाते. या प्रथेला सीमाभागात 'घनादेवी' असे नाव आहे.

कर्नाटक सीमाभागात होळी मराठवाडयाच्या इतर भागांप्रमाणे साजरी होते कर्नाटक सीमाभागात धुळवडी दिवशी रंगपंचमी साजरी होते. पळसाची पाने आणून ती वाळवून त्याचा रंग केला जातो व रंगपंचमी खेळली जाते. आजच्या आधुनिक रंगपंचमीचे स्वरूप बदललेले दिसते. ग्रामीण भागातही डी. जे. वै. लावून डान्स करत रंगपंचमी साजरी केली जाते. रंग खेळल्यानंतर एकत्र भोजन केले जाते. भांग, दारू पिण्याचे प्रमाणही या दिवशी जास्त असते.

आंध्र सीमावर्ती भागात होळीच्या दिवशी मन्नेरवारलू समाजात कामदेवाच्या प्रतीकात्मक मूर्ती तयार केल्या जातात. होळीमध्ये कामदेवाच्या तयार केलेल्या मूर्तीचे दहन केले जाते. त्यानंतर कोंबडीचे पिल्लू किंवा अंडे होळीत टाकले जाते. मन्नेरवारलू समाजात कोणताही सण मटनाशिवाय साजरा होत नाही. त्यामुळे बळी देणे ही प्रथा जास्त प्रमाणात दिसते. कामदेवाचा बळी देणे यामागे माणसातली हिंसक (लैंगिकतेच्या संदर्भात) वृत्ती कमी व्हावी या उद्देशाने कामदेवाचा बळी दिला जात असावा. होळी पेटवून त्यात कामदेव, कोंबडीचे पिल्लू, अंडे बळी दिल्यानंतर होळीच्या भोवती गाणी म्हटली जातात. या वेळी गायल्या जाणाऱ्या □ा□यां-ना 'फनगई सिरीज' म्हणतात. हे गाणे मन्नेरवारलू जमातीतील असल्यामुळे आदीवासी भाषेत असते.

उदा. ''गंगा, जमुना थंडो लई रे खिलाऊ
मथुरा -नां□र सुवा-नो लाल ||धृ ||
सब देवतान से मुठवा बडो से राम
मथुरा -ना□र सुवा-नो लाल ||
हाय जोडे रे वोके पाय पडोरे राम
मथुरा -नां□र सुवा-नो लाल ||
सब देवतन से महादेव बडो रे राम
मथुरा -नां□र सुवा-नो लाल ||
हाय जोडे रे वोके पाय पडोरे राम

मथुरा -नां□र सुवा-नो लाल ||२||[४]

या गाण्यात रामाचे श्रेष्ठत्व सांगितलेले आहे. रामासोबतच दुसऱ्या देवदेवतांचे गुणगान गायलेले आहे. सर्व देवदेवतांची नावे घेऊन त्यांना वंदन करून होळी सण साजरा होतो. होळीच्या पूजेमध्ये बेल, कापूर, राळ, अगरबत्ती यांचा वापर होतो.

आंध्र सीमाभागात होळीच्या दुसऱ्या दिवशी म्हणजेच धुळवडीदिवशी रंगपंचमी साजरी होते रंगपंचमी ला रंग खेळले जातात तसेच भांग, दारू, मटन यांचे सेवन केले जाते.

*** खाण्यापिण्याच्या पद्धतीतील वेगळेपण :**

कर्नाटक सीमाभागात ज्वारीच्या पांढ-या शुभ्र पातळ फुगवलेल्या भाकरी, बाजरीच्या भाकरी, भोकरी दाळ, भज्जी, कोंदीच्या भाकरी (पोळ्या) पुरणपोळ्या, खिचडा, आंबील, खीर, उंडे असे पदार्थ दिसतात.

उकळलेलं पाणी ज्वारीच्या पिठात ओतून त्यापासून कागदासारख्या पातळ भाकरी ब-नवल्या जातात. त्याला पुरीसारखे फुगवून वाळवून ठेवले जाते. अशा ज्वारी व बाजरी अशा दोन्ही धान्यांच्या भाकरी बनविल्या जातात. त्या बरेच दिवस टिकतात. या भाकरी पिठले, दही व शेंगाची चटणी (शें□दा□याची चटणी) यासोबत खाल्ल्या जातात. या ज्वारी-बाजरीच्या भाकरींचा आकार खूप मोठा असतो. वाळवून ठेवण्यासाठी लहान आकाराच्या भाकरी केल्या जातात.

कर्नाटक सीमाभागात कोंदीची भाकरी (पोळी) हा पदार्थ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. शेंगादाणे व गूळ यांचे बारीक सारण करून ते कणकेच्या गोळ्यात भरून या पोळया केल्या जातात. या पोळया दूध, तूप यांसोबत खाल्ल्या जाजात. कोंदीची पोळी फक्त कर्नाटक सीमाभागात बनवली जाते. इतर भागांत शें□दाळे-गूळ घालून पोळी बनवली जात नाही. तिळगुळाच्या पोळया संपूर्ण महाराष्ट्रात बनवल्या जातात. कोंदीची पोळी न म्हणता कोंदीची 'भा□र' असे म्हटले जाते. हे भाषि□ वेगळेपण जाणवते. उंडे, खिचडा (ज्वारीचा) आंबील, खीर, भज्जी हे पदार्थ वेळ आमावस्या या सणाला बनविण्याची प्रथा आहे. संक्रातीला भोगी दिवशी जशी मिक्स भाजी बनविली जाते त्याच प्रकारे मिक्स भाज्या या भाजीसाठी घेतल्या जातात. ओल्या हरभ-याचे दाणे, तुरीचे दाणे, भिजवलेले शेंगदाणे आणि शेतात उपलब्ध होणाऱ्या भाज्या यासाठी घेतल्या जातात. त्यामध्ये चिंचेचा कोळ, तिखट, मीठ, लसून, □थिंबीर हे पदार्थ घातले जातात व शेवटी हरभऱ्याचे पीठ कालवून या भाजीला लावले जाते. ही भाजी वेळआमावस्येदिवशीच चवदार लागते, अशी येथील लोकांची श्रद्धा आहे.

आंध्र सीमाभागात मन्नेरवारलू समाजाचे प्रस्थ आहे. त्यामुळे मांसाहार जास्त प्रमाणात होताना दिसतो. कोणत्याही सण उत्सव प्रसंगी मन्नेरवारलू समाजात मांसाहार व मद्यसेवन केल्याशिवाय सण साजरा होत नाही.

वेशभूषेसंदर्भातील वेगळेपण :

मराठवाड्यातील इतर भागाप्रमाणे कर्नाटक सीमा भागातील वेशभूषा दिसते. स्त्रियांची वेशभूषा साडी, नऊवारी लुगडे, मुलींची वेशभूषा कर्नाटकातल्यासारखी दिसते. घोळदार परकर, वर लांब ब्लाऊज व गुंडाळून पदर घेतलेली ओढणी असा वेश मुली करतात. कर्नाटक सीमाभागात स्त्रिया घुमट टाईप दागीने वापरतात. पुरूष सदरा, धोतर, फेटा, टोपी असा पोषाख करतात. आणि खांद्यावर 'गमचा' टोपीवर टाकून हणुवटीखाली त्याची गाठ बांधतात. टोपी वाऱ्याने उडू नये हा त्यामागचा उद्देश असतो. पुरूष हातात 'अंगठी, कडे' असे दागिने वापरतात.

आंध्र सीमाभागातील पुरूष गुडग्यापर्यंत जाड धोती, बाराबंडी, पागोटे किंवा लहान फेटा, कानात बाळी, हातात 'कडे' असा पोशाख करतात. विशेष प्रसंगी सदरा, पटका, धोतर असा वेष असतो. महिला नऊवारी काष्टा पद्धतीचे लुगडे, चोळी घालतात. अंगावर अनेक प्रकारचे अलंकार घालतात. त्यामध्ये कंडमाळा, कांकणे, जोडवे, पैंजण, बुगड्या, मोरणी असे दागिने असतात. आंध्रसीमाभागात ही घुमट टाईप दागिने वापरण्याची पद्धत आहे.

कर्नाटक, आंध्र सीमाभागातील संस्कृती महाराष्ट्रातल्या संस्कृतीपेक्षा थोडी वेगळी आहे. संस्कृतीतले हे वेगळेपण दोन भाषिक संस्कृती एकत्र आल्यामुळे निर्माण झालेले आहे. बारा कोसांवर जशी भाषा बदलते तशीच प्रदेशानुसार संस्कृती बदलत असते. खाण्यापिण्याच्या वेगळ्या पद्धती, वेगळी वेशभूषा, दागिने अशा सर्वच बाबतीत हे वेगळेपण जाणवते. हे वेगळेपण जपण्याचा प्रयत्न त्या परिसरातील प्रत्येक व्यक्ती करत असते या संदर्भात द.ता. भोसले यांनी पुढील उद्‌गार काढले आहेत. त्यांच्या मते ''खरे तर संस्कृती म्हणजे समाज जीवनाला प्राप्त झालेले अत्यंत उबदार आणि किमती असे एक महावस्त्र आहे. या महावस्त्राची श्रीमंती दिवसेंदिवस वाढत जाणारी असते. आणि तिची उपयुक्तताही वाढत जाणारी असते; तिच्यामध्ये नानाविध विषयांचे आणि विचारांचे उभे-आडवे धागे गुंफलेले असतात. काठ, पदर, रंग, नक्षीकाम, पोत या सर्वांच्या नजाकतीने त्या महावस्त्राला भव्यत्व, मोह□त्व आणि सुबकत्व प्राप्त झालेले असते. यातूनच हे संस्कृतिरूपी महावस्त्र व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्र यांचे संरक्षण करते. त्यांचे संवर्धन करते, आधारही देते. व्यक्तीच्या भावजीवनाचे भरण पोष□ही करीत असते. म्हणूनच प्रत्येकाला आपला धर्म प्रिय असतो. आपली परंपरा व देवदेवता प्रिय असते. आपली संस्कृती प्रिय असते. प्रत्येक व्यक्तीला भौतिक सुखाबरोबरच मानसिक सुख हवे असते. हे शाश्वत श्रेष्ठ व मनाला उन्नत करणारे सुख संस्कृतीचे विविध घटक व्यक्तीला पुरवीत असतात. अगदी आधिभौतिक संस्कृतीचे घटकदेखील ते सुख देण्यास समर्थ असतात. आपल्या पाप-पुण्याच्या कल्पना कोणत्या किंवा जीवनातील श्रेयस - प्रेयसाची विभागणी आपण कशी करतो यावरदेखील आपले आंतरिक सुख अवलंबून असते अन् हे सारे आपल्या संस्कृतीचे पाथेय असते.''[५]

आंध्र, कर्नाटक सीमाभागातही संस्कृतीचे जनत होताना दिसते. आज जागतिकीकरणामुळे समाजात बदल होताना दिसत आहेत परंतु आंध्र-कर्नाटक सीमाभागात याचा फारसा प्रभाव नाही. शिक्षणाच्या प्रसाराने तरुणवर्गात शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. शिकलेला तरुण नोकरीच्या निमित्ताने शहरात जातो. त्यामुळे या संस्कृतीतून तो बाहेर पडतो परंतु मूळ संस्कृतीत फारसा बदल होत नाही. भौतिक साधनांचा शिरकाव झाल्यामुळे त्याच्या सहज उपलब्धीमुळे मोबाईल, टीव्ही इ.साधनांचा वापर होताना दिसतो. वेशभूषेत फरक पडलेला दिसतो. कर्नाटक सीमाभागात तरुणी परकर पोलक्याऐवजी पंजाबी ड्रेस वापरताना दिसत आहेत. तरीही जुन्या लोकांनी येथील संस्कृतीचे जतन प्राणपणाने केलेले दिसते.

संदर्भ सूची :

१. डॉ.रा.ग.जाधव - मराठी भाषा : शिक्षण व ज्ञा-ाभाषा, ‘‘जागतिकीकरण - मराठी भाषा : आव्हाने आणि उपाय’’

संपाद□ - डॉ.जयद्रथ जाधव, चिन्मय प्रकाशन, औरं□ाबाद. पृ.१४

२. बालाजी मदन इंगळे, झिम पोरी झिम, प्रकाशन जन शक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद. पृ.५९,६०.

३. डॉ.लक्ष्मीकांत जिरेवाड, मन्नेरवारलू जमात, पृ.१००,१०१

४. उपरिनिर्दिष्ट पृ.१०२

५. प्रा.द.ता.भोसले, संस्कृतीच्या पाऊलखुणा पृ.११

प्रकरण ४ थे

मराठवाडा व मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेतील तुलनात्मकता

४.१ प्रास्ताविक

४.२ मराठवाडा व मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेतील तुलनात्मकता

प्र□र□ ४ थे

मराठवाडा व मराठवाडा सीमाभागातील बोली भाषेतील तुलनात्मकता

प्रस्तावना :

तुलनात्मक अध्ययन ही साहित्य, समीक्षा व संशोधनाची नवीन पद्धती आहे. मागील काही वर्षांपासून भारतात तुलनात्मक अभ्यासाला गती मिळालेली दिसते. तसे पाहता आपल्याकडे हा अभ्यास नवीन नाही, तर पूर्वीपासूनच तुलनात्मक पद्धतीने अभ्यास होत आहे. परंतु पूर्वी एकच भाषा तुलनेसाठी निवडली जात असे. आज मात्र भाषा, क्षेत्र, प्रदेश, काल, संस्कृती यांच्या पुढे जाऊन हा तुलनात्मक अभ्यास अधिक व्यापक, अधिक विस्तारित स्वरूपात होताना दिसत आहे.

भारतात सांस्कृतिक विविधता आहे, भाषिक विविधता आहे, रूढी, परंपरा, वेशभूषा यात विविधता आहे. मराठी, हिंदी, उर्दू, कानडी, तेलुगु, मल्याळी, तामीळ, राजस्थानी, गुजराथी, पंजाबी, सिंधी, भोजपुरी, काश्मिरी, बंगाली, आसामी, उडीया अशा कितीतरी बहुविध भाषा भारतात बोलल्या जातात. इतकेच नाही तर या प्रत्येक भाषेत विपुल साहित्य निर्माण झालेले आहे. या भाषेतील साहित्याला प्रादेशिकता, मौखिकता यांची संपन्नता लाभलेली आहे. त्यामुळे हे साहित्य अस्सल आहे. प्रत्येक प्रदेशाचे वेगळेपण, वेगळ्या रूढी, परंपरा, संस्कृती यांतून हे साहित्य साकारले आहे. त्यामुळे हे वेगळेपण तुलनात्मक अभ्यासाला चालना देणारे आहे.

तौलनिक साहित्याचा अभ्यास पाश्चात्य देशात फार पूर्वीपासून होत आहे. पाश्च्यात्य अभ्यासकांनी तौलनिक साहित्याच्या संकल्पना मांडलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे -

१. एफ. डब्ल्यू. चँडलर यांच्या मते - “A conception involving a Method; a conception of literature as a whole; a conception of this whole as composed of national elements; a conception of literature as distinguished from lingustics”

चॅडलरने आपल्या देशाच्या सीमा ओलांडून जगभर मान्यता मिळालेल्या विश्वसाहित्याची सर्वसमावेशकता या व्याख्येत सांगितलेली आहे. तौलनिक साहित्याभ्यास ही साहित्याच्या अभ्यासाची पद्धती आहे. वैश्विक साहित्याचा अभ्यास करता येतो.

२. आर. ए. सायसी यांच्या मते - “General literature can be defined as the study of literature] whithout regared to the linguistic frontiers: comparative

literature as the study of national literatures in relation to each other"[२]

सायसीने या व्याख्येत एक प्रदेश, एक भाषिक संस्कृती व दुसरा प्रदेश, दुसरी भाषिक संस्कृती यांचे साहित्याशी असलेले नाते व त्यातील साम्यस्थळांचा शोध घेण्याचे कार्य तुलनात्मक किंवा साहित्याभ्यासाद्वारे केले जाते, असे सांगितले आहे. तौलनिक साहित्य भाषा, प्रदेश यांचा सीमा ओलांडून कार्य करते.

वरील दोन व्याख्यांवरून तौलनिक साहित्याभ्यास म्हणजे काय ? हे समजायला मदत होते. डॉ.निशिगंधा व्यवहारे यांनी आपल्या 'तौलनिक साहित्याभ्यास (संकल्पना व स्वरूप) या ग्रंथात तौलनिक साहित्याची नेमकी व्याख्या सांगितलेली आहे. ती म्हणजे," दोन किंवा अधिक भिन्न भाषांतील, त्यांतील राष्ट्रीयत्व विचारात घेऊन साहित्याचा केलेला अभ्यास म्हणजे तौलनिक साहित्याभ्यास होय."[३]

वरील व्याख्येतून दोन भिन्न भाषिक संस्कृतीचा त्यातील राष्ट्रीयत्व विचारात घेऊन जो अभ्यास केला जातो त्यास तौलनिक साहित्य म्हटले आहे. तुलनात्मक अभ्यास करताना कोणत्याही दोन भाषा, प्रदेश, संस्कृती यांची निवड करून हा अभ्यास केला जातो. दोन भाषांमधील साहित्यात असलेली समानता तौलनिक अभ्यासासाठी उपयुक्त असते. तुलनेसाठी निवडल्या गेलेल्या साहित्य कृतीत साम्य असावे लागते. उदा. मराठी दलित कविता व हिंदी दलित कविता यांच्यातील तुलनात्मक अभ्यास.

तुलनात्मक अभ्यास फक्त भिन्न भाषांतील साहित्याचा केला जातो असे नाही तर एकाच भाषेतील भिन्न साहित्यांचादेखील तुलनात्मक अभ्यास केला जातो. या संदर्भात डॉ. निशिगंधा व्यवहारे यांचे मत लक्षात घेण्याजोगे आहे. त्यांच्या 'तौलनिक साहित्याभ्यास (संकल्पना व स्वरूप)' या ग्रंथात त्यांनी त्यांचे मत नमूद केले आहे. ते म्हणजे-"एकाच भाषेतील दोन साहित्यकृतींचा तुलनात्मक अभ्यास करता येऊ शेकतो काय असा एक प्रश्न तौलनिक साहित्याभ्यासात उपस्थित केला जातो. या प्रश्नाला 'होय' असे उत्तर देता येते. पण या स्वरूपाचा तुलनात्मक साहित्याचा अभ्यास व्यापक पातळीवरचा होऊ शकत नाही ; कारण हा अभ्यास एकाच भाषिक संस्कृतीचा ठरतो. श्री. ना. पेंडसे यांची कादंबरी व मनोहर वल्हार यांची कांदबरी, वसंत आबाजी डहाके यांची कविता व दिलीप चित्रे यांची कविता, संत तुकाराम व समर्थ रामदास यांच्या कवितेतील सामाजिक विचार, या स्वरूपाचा एकाच भाषिक संस्कृतीतील दोन साहित्यकृतींशी तुलना करता येऊ शकते. एकाच भाषा संस्कृतीतील एका वाङ्मयीन प्रवाहाशी, वाङ्मय प्रकाराशी साहित्यातील घटकांच्या आधारे जसे लेखन शैली, आशयसूत्रे,

विचारसरणी, अभिव्यक्तीची पद्धती यांची तुलना करता येऊ शकते. हे खरे असले तरी या स्वरूपाचा तुलनात्मक अभ्यास मर्यादित स्वरूपाचा ठरतो.''[४]

वरील विवेचनावरून तुलनात्मक अभ्यासाचे स्वरूप लक्षात येते. मराठीतील दोन समान साहित्य प्रकार तुलनात्मक अभ्यासासाठी घेता येतात. मराठी कथा, कादंबरी, काव्य नाटक इ. साहित्य प्रकार तुलनात्मक पध्दतीने अभ्यासता येतात. या साहित्य प्रकाराप्रमाणे प्रादेशिक बोलींचा तुलनात्मक अभ्यास करता येतो.

बोलींचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी दोन वेगवेगळ्या प्रदेशांतील बोली अभ्यासासाठी निवडता येतात. मराठवाड्यातील बोलीभाषा व मराठवाडा-आंध्र-कर्नाटक सीमाभागातील बोलीभाषेत बरेच साम्यभेद असलेले दिसतात. त्यामुळे या दोन बोलींचा तुलनात्मक अभ्यास केला जाऊ शकतो.

मराठवाड्याच्या इतर भागांतील बोलीभाषा व कर्नाटक, आंध्र सीमाभागातील बोलीभाषा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. येथे बोलली जाणारी 'बोली' मराठी असूनही वेगळी वाटते ती तिच्या सादरीकरणामुळे मराठवाडी बोली ज्या वेळी बोलली जाते तेव्हा खूप वेगळे शब्द आणि वेगळ्या ढबीने बोलली जाते आणि या मराठवाडी बोलीपेक्षा मराठवाडा, आंध्र - कर्नाटक सीमाभागातील बोली आणखी वेगळ्या रूपाने आविष्कारित होते, हे मराठवाड्याच्या बोलीचे वेगळेपण भाषा आकलनास अडथळा करीत नाही शब्द, शब्द उच्चारण्याची लकब यामध्ये खूप तफावत दिसते. मराठवाडा व मराठवाडा, आंध्र - कर्नाटक सीमाभाग येथील बोलीभाषांची तुलना करताना शब्दातील वेगळेपणा, लकब, उच्चारणे या बाबी तलनात्मक अध्ययन करताना विचारात घ्याव्या लागतात.

*** मराठवाडा व मराठवाडा सीमाभागातील बोली भाषेतील तुलनात्मक :**

मराठवाड्यात बोलली जाणारी बोली मराठवाडा सीमावर्ती भागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीपेक्षा वेगळी आहे. मराठवाडा सीमावर्ती भागात बोलल्या ज्याणाऱ्या बोलीत वेगळेपणा जरी असला तरी ही बोली मराठवाडी बोलीच आहे. उच्चारणातील फरक, शब्दांचा वेगळेपणा, वाक्य रचनेतील फरक हे वेगळेपण सोडले तर सीमावर्ती बोलीभाषा मराठवाडी बोलीप्रमाणेच आहे.

मराठवाड्याच्या इतर भागांत बोलली जाणारी बोलीभाषा प्रमाण मराठीप्रमाणे बोलली जाते; परंतु काही शब्दांत फरक दिसतो. वाक्यरचना मात्र प्रमाण मराठीप्रमाणे असलेली दिसते.

उदा. शाम गावाला जातो.

(कर्ता) (कर्म) (क्रियापद)

मराठवाडा सीमावर्ती भागात वाक्यरचनेत वेगळेपणा जाणवतो. वाक्यरचना तेलगू
किंवा कानडीप्रमाणे केली जाते.

उदा. गावाला जातो शाम

(कर्म) (क्रियापद) (कर्ता)

'कर्म > क्रियापद > कर्ता' अशी वाक्यरचना सीमावर्ती बोलीत दिसते.

मराठवाड्यातील सीमाभागातील बोली ही सवतंत्र बोली नसून ती कानडी किंवा तेलुगु ढबीने बोलली जाणारी बोली आहे. काही क्रियापदे तेलुगु, कानडी भाषेच्या प्रभावाने उच्चारली जातात परंतु कानडी व तेलगु भाषेचा पूर्ण प्रभाव मात्र या भाषेवर दिसत नाही.

मराठवाड्याच्या इतर भागांतील बोलीभाषेच्या उच्चारणात आणि प्रमाण मराठी उच्चारणात खूप वेगळेपणा आहे, तरीही मराठवाडी बोली ही प्रमाण मराठीच्या जवळ जाणारी आहे. प्रमाण मराठीत 'हेल' काढून बोलण्याची प्रवृत्ती -नाही मराठवाडी बोली 'हेल' काढून बोलण्याची प्रवृत्ती दिसते; परंतु ही बोली प्रमाण भाषेच्या जवळ जाणारी आहे.

सीमावर्ती बोलीभाषा कन्नड, तेलुगु प्रभावाने बोलली जात असल्यामुळे शब्दांची वेगळी रूपे या भागात आहेत. प्रमाण भाषेत जे शब्द येतात त्यापेक्षा वेगळे शब्द मराठवाडा सीमावर्ती बोली भाषेत दिसतात. अशा शब्दांची संख्या कमी आहे परंतु उच्चारण करत असताना प्रत्येक शब्दाचे सुलभीकरण करून बोलण्याची प्रवृत्ती दिसते. मराठवाडा-कर्नाटक सीमाभागात असलेल्य 'उदगीर' परिसरात 'न□र' हा शब्द 'थोडंसं' अर्थाने वापरला जातो. मराठवाडयाच्या इतर भागातील बोलीत हा शब्द नाही. याशिवाय आयनास (अनायसे) बोगान(पातेल) पिळगं(लहान मूल) हेंडगा (जाळ) चेर (चेष्टा) यांसारखे आणखीही बरेच शब्द मराठवाड्यातील इतर भागांत बोलले जात नाहीत.

*** प्रत्ययव्यवस्था :**

मराठवाड्यातील इतर भागात नाम व सर्वनामांची सामान्यरूपे होतात. मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेतही नाम व सर्वनामांची सामान्यरूपे होतात.

-नाम	प्रत्यय
राधा (मराठवाडा)	राधाला
राम (मराठवाडा)	रामला

मराठवाडा सीमावर्ती बोलीभाषेत वरीलप्रमाणेच प्रत्यय प्रमाण मराठीप्रमाणेच आहेत. मराठवाडा सीमावर्ती बोलीत सर्वनामे वेगळी आहेत.

उदा. मराठी किंवा मराठवाडी बोली	मराठवाडा सीमावर्ती मराठी
तो, ती, ते (सर्वनामे)	त्य, ती, त्ये.

या सर्व-नामां-ना लागणारे प्रत्यय मात्र मराठवाड्यातील इतर बोलींप्रमाणे आहेत.

मराठवाडा सीमा भाग सर्वनामे	प्रत्यय
त्य, ती, त्ये	त्यला, तिला, त्येला

या सर्व नामांचा वाक्यात उपयोग पुढीलप्रमाणे होते.

उदा. कळत न्हाय □ा त्याला ?

त्येला काय व्हतंय.

प्रमाण मराठीतील प्रत्ययाप्रमाणेच मराठवाड्याच्या इतर भागांत व मराठवाडा सीमाभागाच्या बोलीत प्रत्ययव्यवस्था दिसते. शब्दांचे उच्चारण, वाक्यरचना भिन्न असलेली दिसते.

मराठवाड्याच्या इतर भागांतील क्रियापदाचे प्रत्यय प्रमाण मराठीप्रमाणे आहेत परंतु उच्चार-सौकर्यासाठी मराठवाडा सीमाभागातील क्रियापदाचे प्रत्यय वेगळे योजलेले दिसतात.

उदा. मराठवाडा (इतर भा□)	मराठवाडा सीमाभाग
१. तो काम करत आहे.	तो काम करलालाय.
२. तो बसत आहे.	तो बसलालाय.
३. तो जात आहे .	तो जावलालाय.

तसेच मराठवाडा सीमावर्ती भागात दुहेरी क्रियापद वापरण्यावर भर दिसतो.

उदा. 'जा, बाजारात जाऊन ये जा ये' (जा बाजारात जाऊन ये) बऱ्याच वेळा वाक्याच्या शेवटी 'हेल' काढून 'ये' हा शब्द उच्चारला जातो.

उदा. जा 'ये'

का करतीस ये माय ?

□ा □रलालीस ये ?

का करताव ये ?

मराठवाड्याच्या इतर भागांत अशी वाक्यरचना दिसत नाही. जास्तकरून मायेच्या माणसाला किंवा जवळच्या माणसाला बोलताना 'ये' शब्दाचा वापर केला जातो.

मराठवाड्याच्या इतर भागात कारक लावून बोलण्याची पद्धत नाही. मराठवाडा सीमाभागात मात्र कारक लावून बोलण्याची प्रवृत्ती दिसते.

उदा. म-न लावू-न □ाम करललालते म्या.

दहा वाजलासतील.

माझ्या सगळ्या दोस्तीनीवाला मी सां□टलते.

तिच्या घरच्यावान पाठवलनीत.

(मी मन लावून काम करत होते).

(दहा वाजले असतील).

(माझ्या सगळ्या मैत्रिणींना मी सांगितले).

(तिच्या घरच्यांनी पाठवल नाही).

मराठवाडा कर्नाटकसीमावर्ती भागातील बोलीत करलालते, वाजलासतील, सांगिटलते, पाठवलनीत, जेवलालाव, बसलालाव, येताव, जाताव, हाव, उठलेव, बसलेव, येतेव अशा स्वरूपात क्रियापदांचा उच्चार केला जातो. तेलुगु सीमाभागात काढत्या, आणत्या, जेवत्या, पळत्या, जेवत्या, लिहायल्या, बस्लास, जेवूलास, गेल्लास अशी क्रियापदे आहेत.

२. शब्दयोगी अव्यये :

मराठवाड्याच्या इतर बोलीभाषेत शब्दयोगी अव्यय प्रमाण मराठीप्रमाणे आहेत. फक्त उच्चारणे वेगळी आहेत.

उदा.	प्र. मराठी		मराठवाडा (इतर भाग)
	स□ाळपासू-न	-	स□ाळपस्-न
	त्याच्यापेक्षा	-	त्यापरिस
	सोसे-ना म्ह□ू-न	-	सोस-ना म्ह□ू-न

मराठवाडा आंध्र कर्नाटक सीमाभागात शब्दयोगी अव्यये वापरण्याची पद्धत वेगळी आहे.

प्रमाण मराठी	मराठवाडा सीमावर्ती बोली
स□ाळपासू-न	स□ाळधरू-न
हंड्यावर	हंड्याव
सोसे-ना म्ह□ू-न	सोस□ाप□ी

अशी वेगळी शब्दयोगी अव्यये दिसतात.

३. केवळप्रयोगी अव्यये :

मराठवाड्याच्या इतर भागांतील बोलीभाषेत माय, बाब्बो, बयो, बया ही केवलप्रयोगी अव्यय दिसतात.

उदा. बया ss आसं कसं झालं □ माय !

माय , केव्हडा साप हाय !

बाब्बो, आसं कसं झालं रं !

बयो, आन त्यो आला नाय का ?

मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात आय्यो ss, बाब्बा ss, माय, आड्डी इत्यादि □वलप्रयो□ी अव्यये दिसतात. त्याचप्रमाणे ‘अई’ हा □वलप्रयोगी अव्यय स्त्री, पुरुष, तरुण, तरुणी, लहान मुले

या सगळ्यांच्या बोलण्यात सहज उच्चारला जातो.

अई ss गावाला जाणारीस का ?

अई ss का करावं की आन् का नाय की

अई ss नाही माय, त्यचे पाच पैसे

राहिलनीत (झिम पोरी झिम)

आय्यो ss त्येला का झाल म-नाव ?

बाब्बो ss केवडा वाडा हाय ह्यो.

माय ss □िल-नीस □ा ये.

आंध्र सीमावर्ती भागात आये, ss व मेलो रं ss सर्रप ss सर्रप

(आई, माई,मेले गं साप)

आंध्र सीमाभागात स्त्रिया पुरूषांप्रमाणे आलो, □िलो असे बोलतात.

क्रियाविशेषण अव्यये :

मराठवाड्यातील इतर भागांत क्रियाविशेषण अव्यये प्रमाण मराठीप्रमाणे आहेत.

प्र.मराठी	मराठवाडा (इतर भाग)
उद्यापासून कामाला जाणार आहे.	उद्यापास्न कामाला जाणाराय.
इकडे कुठे आलात ?	हिकडं कुठं आले ?

मराठवाडा सीमावर्ती भागात क्रियाविशेषणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

उदा. उधाच्यान शेतात जाणार हाव.

हिकड कुटं आल्ताव.

मराठवाडा सीमावर्ती बोलीभाषेत शब्द उच्चारण्याच्या पद्धतीत खूप फरक दिसतो तरी पण या बोलीभाषेचे आकलन मात्र सहज होते.

*** उभयान्वयी अव्यये :**

मराठवाड्याच्या इतर भागातील उभयान्वयी अव्यये वापरण्याची पद्धत प्रमाण मराठीप्रमाणे दिसते.

उदा. तो आला आण गेला मला काय त्याच ?

मी भा□र □ाल्ली प-न पोट भरल न्हाई माजं.

शब्दातील थोडा फरक सोडला तर वाक्यरचना प्रमाण मराठीप्रमाणे दिसते. मराठवाडा सीमावर्ती भागातील बोलीभाषेत उभयान्वयी अव्यये वापरताना थोडी वेगळ्या पद्धतीने वापरली जातात.

उदा. ह्यो पैसा -न आडका घेऊन का करावं ? (कर्नाटक सीमाभाग)

त्या चल म्हला म्हून म्या गेलाव. (कर्नाटक सीमाभाग)

□ाम □ल्यास त खाया मिळलं. (आंध्र सीमाभाग)

करा की ? पणिक आता येळ करू नाक. (आंध्र सीमा भाग)

उभयान्वयी अव्ययांचे उच्चारण पुढीलप्रमाणे -

प्रमाण मराठी	मराठवाडा सीमावर्ती बोली भाषा
आणि	'-न'
तर	'त्'
पण, परंतु	पन, पनिक (आंध्र सीमाभाग)
म्हणून	म्हून

*** वर्णागम :**

मराठवाड्यातील इतर भागात एका शब्दाऐवजी दुसरा शब्द येतो.

उदा. येणा (वेणा) येळ (वेळ) आणि (आनी), पन (पण)

'व' चा 'य' होतो - येळ, येणा, येस इत्यादी.

ण चा न होतो   पन, आनि, वान इत्यादी.

मराठवाडा सीमाभागातही वर्णागम म्हणजेच एका वर्णाऐवजी दुसरा वर्ण येतो.

*** वर्ण लोप :**

मराठवाड्याच्या इतर भागात व मराठवाडा सीमावर्ती भागात वर्णलोपाची प्रवृत्ती दिसते. उच्चार सुलभीकरणासाठी वर्णलोप केला जातो.

उदा. तोडाया (तोडायला) बोलाया (बोलायला) कराया (करायला) ताडला (तोडला) मोड्ला (मोडला) लोक्मत (लोकमत) एक्मत (एकमत) इत्यादी.

*** स्वरलोप :**

मराठवाड्याच्या इतर भागांत स्वरलोपाची उदाहरणे दिसत नाहीत. शब्द उच्चारण्याची ढब मात्र प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळी आहे.

उदा. म्हणले असतेल (म्हणाले असतील), तो यील (तो येईल), तो घील (तो घेईल).

मराठवाडा सीमावर्ती बोलीभाषेत मात्र स्वरलोपाची उदाहरणे आहेत.

उदा. म्हणतासतील (म्हणत असतील).

करतासतील (करत असतील).

येतासतील (येत असतील).

करलालाव (करतो आहे).

आलेनीत (आले नाहीत).

सांगिटलते (सांगितले होत).

* मराठवाड्याच्या इतर भागांत 'अब्यास करत नाय' 'काम करत -नाय', अशी वाक्ये बोलली जातात. मराठवाड्याच्या आंध्र सीमाभागात 'अब्यास करना चलल', काम करना चलली', अशी वाक्यरचना दिसते.

मराठवाड्याच्या इतर भागात '□ाय' चा वापर प्रमाण मराठी प्रमाणे केला जातो. उदा. काय होतंय ? काय चाललंय ? इ. मराठवाडा-कर्नाटक सीमाभागात '□ाय' म्हणण्याऐवजी '□ा' म्हटले जोते.

उदा. का करूलालाव ? (काय करताय ?)

का आणलाव ? (काय आणलत ?)

* मराठवाड्याच्या इतर भागात व मराठवाडा सीमाभागात 'ढ' च्या ऐवजी 'ड' चा सर्रास वापर केला जातो.

उदा. दाड (दाढ)

काड (काढ)

वाड (वाढ) इत्यादी.

* मराठवाडा व मराठवाडा सीमाभागात 'घ' ऐवजी '□' शब्द वापरात दिसतो.

उदा. बग (बघ)

बिगडले (बिघडले)

मागारी (माघारा)

आगोरी (अघोरी)

वाग (वाघ)

याशिवाय 'ध' ऐवजी 'द', 'त' ऐवजी 'ट', 'आ' ऐवजी 'हा', '□' ऐवजी '□' अशी रूपे मराठवाडा व मराठवाडा सीमाभागात आहेत. फक्त न चा ळ होण्याची प्रवृत्ती मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात दिसते.

उदा. करताना - करताळा (म.सी.भाग)

आणताना - आनताळा (म.सी.भाग)

जाताना - जाताळा (म.सी.भाग)

याशिवाय 'ऐ' चा 'य' केला जातो व 'उ' ऐवजी 'हु' असा उच्चार केला जातो.

उदा. उभारणे - हुबार□ (सीमा भा□)

मराठवाड्याच्या इतर भागांतील बोली व मराठवाडा सीमावर्ती भागातील बोली वैशिष्टयपूर्ण असलेली दिसते. शब्द, वाक्यरचना, उच्चारणे वेगळी आहेत. मराठवाडा व मराठवाडा सीमा भाग येथील बोलीत वेगळेपणा आहे तो त्यांच्या उच्चारणाच्या वेगळ्या पद्धतीमुळे परंतु कितीही वेगळेपणा असला तरी मराठवाडा सीमाभागातील बोली, मराठवाड्याच्या बोलीचे एक वेगळे रूप आहे असेच म्हणावे लागते.

संदर्भ सूची :

१. डॉ.निशिगंधा व्यवहारे, तौलनिक साहित्याश्वास (संकल्पना व स्वरूप) पृ.०९

२. कित्ता पृ.१०

३. कित्ता पृ.०७

४. कित्ता पृ.१५

प्रकरण ५ वे

निष्कर्ष

५.१ आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रावर असलेला प्रभाव

५.२ बोली भाषेवरील प्रभावामुळे झालेले फायदे - तोटे

प्रकरण ५ वे

निष्कर्ष

मराठी भाषेची उत्पत्ती कशी झाली आणि कधी झाली ? हे ठरविणे अवघड आहे ; परंतु काही पुराव्याच्या आधारे तिचा उत्पत्तीकाल सांगण्यात भाषाशास्त्रज्ञ काही प्रमाणात यशस्वी झालेले दिसतात. मराठी शिलालेख, ताम्रपटांच्या आधारे मराठी कधीपासून बोलली जात होती हे त्यातील मराठी शब्दावरू-न लक्षात येते.

मराठी भाषा प्राकृतपासून निर्माण झाली असे मानले जाते. हळूहळू मराठी भाषा व्यवहारात वापरात येऊ लागली. तिचे व्याकरण तयार झाले. मौखीक साहित्य लिखित रूपात येवू लागले. सकस साहित्यनिर्मीती होऊ लागली. मराठी भाषा वेगवेगळ्या प्रांतात, प्रदेशात वेगवेगळ्या ढंगाने, लकबीने बोलली जाऊ लागली. तिच्या अनेक बोली निर्माण झाल्या. यावरून भाषेची परिवर्तनक्षमता लक्षात येते.

महाराष्ट्रात मराठीच्या अनेक वैशिष्टयपूर्ण बोली आहेत. उदा.कोकणी, अहिराणी, हळबी, डांगी, वैदर्मी, खानदेशी या मराठीच्या प्रमुख बोली आहेत. प्रत्येक बोलीचे व्याकरण, उच्चारण वेगळे आहे त्यामुळे त्यांना स्वतंत्र बोलीचा दर्जा प्राप्त झालेला आहे.

कोकणी व इतर बोलीप्रमाणे मराठवाडी बोलीचे स्वतंत्र अस्तित्व दिसते. मराठवाडी बोलीला स्वतंत्र दर्जा नसला तरी तिला स्वतःच्या वेगळा रंग आहे. मराठवाडयाच्या प्रत्येक जिल्हयाची बोली वैशिष्टयपूर्ण आहे. मराठवाडयाला खानदेश, विदर्भ, आंध्र-कर्नाटक यांची सीमा लाभलेली आहे त्यामुळे मराठवाडयाच्या सीमाभागातील बोलीभाषेचे स्वरूप आणखी वैशिष्टयपूर्ण आहे.

मराठवाडा आंध्र - कर्नाटक सीमाभागातील भाषा मराठवाडयाच्या इतर भागापेक्षा वेगळी आहे. संस्कृती आगळी-वेगळी आहे त्यामुळे या भाषेचे वेगळेपण मनाला भावते. कर्नाटक व आंध्र येथील ब-याच गोष्टी मराठीशी संलग्न आहेत. शिक्षण, व्यापार, संस्कृती यांची नाळ मराठीशी जोडलेली आहे व मराठीची नाळ या आंध्र -कर्नाटक संस्कृतीशी जोडली आहे. दोन्ही संस्कृतीचे जतन हा सीमाभाग करतो आहे. संस्कृती जतन करण्यामध्ये भाषेचा फार मोठा वाटा आहे हे विसरून चालत नाही.

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषा मराठीच आहे ; परंतु ही मराठी फार वेगळ्या रूपात अविष्कारित होते. सर्वनामे वेगळी आहेत प्रत्येक शब्दाचे सुलभीकरण करून बोलण्याची प्रवृत्ती दिसते. लिखित स्वरूपात मराठवाडा सीमाभागातील बोली मराठीप्रमाणे वाटते परंतु सीमाभागातील व्यक्ती जेव्हा त्याची भाषा बोलू लागतो तेव्हा तिचे वेगळेपणं लक्षात येते. बोलण्याची लकब, शब्दफेक, उच्चारणे अगदी वेगळी आहेत. वाक्याच्या रचनेत फरक आहे शब्द वेगळे आहेत. कितीतरी शब्द कानडीच्या, तेलगुच्या जवळ जाणारे आहेत.

प्रत्यय व्यवस्था वैशिष्टयपूर्ण आहे. खूप वेगळे प्रत्यय सीमावर्ती बोलीत दिसतात. शब्दाला लांबवू-न बोलण्याची लकब या भाषेत दिसते. उभयान्वयी अव्यय, केवलप्रयोगी अव्यय, शब्दयोगी अव्यय यांच्या उच्चारणात खूप वेगळेपणा आहे.

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीत वाक्प्रचार व म्हणी मराठी मध्ये असलेल्या वाक्प्रचार व म्हणीसारख्या आहेत परंतु त्यावर कानडी व तेलगु भाषेचा प्रभाव असल्यामुळे वेगळ्या वाटतात आणि काही म्हणी व वाक्प्रचार खूप वेगळे आहेत.

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषा बोलताना मराठीपेक्षा वेगळी वाटते तिच्यातील काही शब्द मराठी भाषिकाला (इतर प्रदेशातील) कळत नाहीत. परंतु तरीही संपूर्ण भाषेचा विचार केला तर ही मराठीच आहे म्हणजे मराठीची बोली आहे व तिच्या आकलनास अडथळा येत नाही एखादा शब्द समजत नाही परंतु बाकी सगळी भाषा सहज समजते. तिच्यातील काही शब्द, उच्चारण करण्याच्या पध्दती, लकबी वाक्यरचना यामध्ये मात्र खूप वेगळेपण आहे. त्यामुळे ही मराठीची एक वेगळी बोली आहे म्हणण्याइतपत मराठवाडा सीमाभागातील बोली वेगळी आहे.

मराठवाडा कर्नाटक सीमावर्ती भागातील स्त्रियांची बोली वैशिष्यपूर्ण आहे. या भागातील स्त्रिया व्यक्त होताना मोकळेपणाने व्यक्त होतात. सहजपणे एखादी शिवी त्यांच्या भाषेत येते बोलताना प्रत्येक वेळी 'माय', 'अई'सारखे शब्द त्यांच्या बोलण्यात येतात. 'कडू'रांड असे शब्द त्या सहज वापरतात.

आंध्र सीमाभागातील स्त्रियांचे बोलणे पुरूषांप्रमाणे असते. मी येतो (मी येते) अशा पध्दतीने त्या बोलतात बोलताना कर्नाटक सीमाभागातील स्त्रियांप्रमाणे याही स्त्रिया मोकळेपणाने बोलतात. 'शिवी देऊ -नये'वै.संकेत या स्त्रिया पाळताना दिसत नाही. सहज बोलताना 'रांड'वै.सारखे शब्द त्यांच्या तोंडात येतात. तसेच प्रत्येक वाक्याच्या सुरवातीला, शेवटी माय, बाय सारखे शब्द त्यांच्या तोंडात आहेत.

आंध्र व कर्नाटक सीमाभागातील पुरूषांचे बोलणे रांगडे, मर्दानी असते. सहज बोलतानाही भांडल्यासारखे वाटते. बोलताना सहपणे शिव्यांचा वापर केला जातो. प्रत्येक वाक्याच्या सुरवातीला मायला, आयला, लेका, साल्या, साला असे चार लोकांत वापरण्यास निषिद्ध असे शब्द सहज येतात.

आंध्र आणि कर्नाटक सीमाभागातील तरूणांची भाषा बेपर्वाईने बोलल्यासारखी आहे. अबे, बे, बॉस, साला, लेका, मायला अशा स्वरूपात वाक्याची सुरवात होते. सहज व्यक्त होणे हेच खास वैशिष्टय आहे. लहान मुले पुरूषांप्रमाणे आणि लहान मुली स्त्रियाप्रमाणे बोलतात.

आंध्र - कर्नाटक सीमाभागात जातीनिहाय बोलीभाषा बोलली जात नाही. थोडा अपवाद सोडला तर सगळे लोक सारखीच बोली बोलतात.

लिंगायत समाजाच्या मानसाला 'शर-नाथ'असा नमस्कार घालण्याची पध्दत आहे. मराठवाडा

सीमाभागात काही प्रथा शेजारच्या राज्याच्या स्विकारलेल्या आहेत. उदा.कर्नाटक राज्यातील 'मामा-भाची' विवाह ही प्रथा मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात दिसते.

मराठवाडा सीमाभागातील बोलीभाषेवर शेजारच्या राज्याचा प्रभाव पडून एक वेगळी बोली निर्माण झाली आहे. दोन्ही राज्यांच्या चालीरिती, संस्कृती यांची देवाणघेवाण झालेली दिसते. सण उत्सव साजरे करण्याच्या पध्दती दोन्ही राज्याच्या सीमावर्ती भागातील लोकांनी स्विकारलेल्या आहेत.

मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागात साजरी होणारी वेळ 'वेळ आमावस्या' हा कानडी संस्कृत-
चा प्रभाव आहे. या आमावस्येला शेताची पूजा होते, जेवण होते. यावेळी ज्या वस्तू वापरात येतात, जे अन्नपदार्थ केले जातात त्यांची नावे कानडी आहेत. उदा. बिंदगं, आंबील, हेंडगा, भज्जी, खिचडा, उंडे, कोंदीची भाकर इ. शब्द कानडी भाषेशी संबधीत आहेत.

आंध्र सीमाभागातील 'बतकम्मा' हा आंध्र संस्कृतीशी साम्य असणारा खेळ आहे. याशिवायही आणखी काही सण उत्सव वेगळ्या पध्दतीने साजरे होतात.

कर्नाटक, आंध्र प्रभावाने बरेच नवीन वेगळे पदार्थ या परिसरात केले जातत.

मराठवाडा आंध्र-कर्नाटक सीमाीज्ञागातील बोली व मराठवाडयाच्या इतर भागातील बोली यामध्ये वेगळेपणं आहे. परंतु ही बोली आकलनास अवघड नाही. मराठी भाषा येणा-या मानसाला ही भाषा सहज समजते. उच्चारण, हेल काढून बोलण्याची पध्दती आणि एकंदरच व्याकरण व्यवस्था वेगळी आहे. त्यामुळे ही बोली वेगळी वाटते.

आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रावर असलेला प्रभाव :

व्यक्तिच्या विचारांची देवाण घेवाण भाषेच्या माध्यमातून होत असते. त्यामुळे या देवण घेवाणीच्या माध्यमातून ब-याच गोष्टी शेजारच्या प्रदेशातून घेतल्या जातात व आपल्याकडील बऱ्या -च गोष्टी शेजारच्या प्रदेशात पोहचवल्या जातात. हे आदान प्रदान भाषेच्या माध्यमातून होते. या भाषेद्वारे आर्थी, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक ही सर्वच क्षेत्रे प्रभावित होतात. मराठवाडा कर्नाटक, मराठवाडा आंध्र या सीमाभागात राहणारी माणसं मराठी आणि कानडी, तेलगु संस्कृतीवर मनापासून प्रेम करतात. भाजीपाला, अन्नधान्य, कापड यांची देवाण घेवाण होते या प्रदेशातून कानडी व तेलगु परिसरात वस्तु जातात व तेथील वस्तु इकडे आणल्या जातात. आडत बाजारात दोन्हीकडून धान्य येते. त्यामुळे व्यापाराच्या निमित्ताने हे लोक एकत्र येतात त्यांच्यात आर्थीक व्यवहार होतात. मराठवाडयाच्या इतर भागात राजकारणाविषयी प्रचंड आस्था दिसते तसीच सीमाभागातही राजकारणाची आवड दिसते तरूण वर्ग कार्यकर्ता म्हणून एखाद्या पक्षाशी, संघटनेशी बांधलेला दिसतो.

सामाजिक दृष्टीने विचार केला असता दोन्ही प्रदेशातील दोन्ही भाषिक समाज आपापल्या संस्कृतीची देवाण घेवाणं करीत गुण्यागोविंदाने राहताना दिसतात.

कर्नाटक येथील बरेच सण - उत्सव, चालीरिती, रूढी परंपरा मराठवाडा कर्नाटक सीमाभागातील लोकांनी स्विकारलेल्या दिसतात तसेच मराठवाडा आंध्र सीमाभागातही आंध्रातील काही रूढी, प्रथा परंपरा स्विकारलेल्या दिसतात. पोशाख, खानपान यावर शेजारील संस्कृतीचा प्रभाव असलेला दिसतो.

शैक्षणिक दृष्टीने विचार केला असता मराठवाडा आंध्र - कर्नाटक सीमाभागातील विद्यार्थी काळाची पावले ओळखून दोन्ही भाषा शिकताना दिसतात. व्यक्तीमत्व घडवण्यासाठी दोन्ही राज्या मराठवाडा सीमाभागात तसेच कानडी सीमाभागातील विद्यार्थी मराठी शिकतो मराठी प्रातांत आपला व्यवसाय सुरू करतो. सीमाभागातील मराठी भाषिक व कन्नड किंवा तेलगु भाषिक एक मेकांच्या संस्कृतीचा आदर राखत वास्तव्य करताना दिसतात. त्यामुळे कोणत्याच संस्कृतीचा अनादर होत नाही.

बोली भाषेवरील प्रभावामुळे झालेले फायदे - तोटे :

सीमाभागात दोन भाषिक संस्कृतीमुळे तोटयापेक्षा फायदेच आधिक झालेले दिसतात.

१. फायदे -

१. सांस्कृतिक देवाणघेवाण होते.

२. रोटी बेटी व्यवहार चालतात.

३. सीमाभागातील प्रत्येक व्यक्तीला दोन्ही भाषांचे ज्ञान असते.

४. कानडी किंवा तेलगु भाषेतील काही नवीन वाकप्रचार म्हणी मराठीत येतात व त्यामुळे मराठी भाषा सौंदर्य वाढते.

५. दोन्ही भाषा येत असल्यामुळे दोन्ही प्रदेशात व्यवसाय, नोकरी करता येते.

६. काही नाविन्यपूर्ण चालीरिती मराठी संस्कृतीत येतात. उदा. येळवस इत्यादि.

७. कानडी भाषे च्या प्रभावाने नवीन शब्द मराठीत येतात

८. नवीन खाद्यपदार्थ जेवणात समाविष्ठ होतात. उदा. ज्वारीची पातळ भाकरी, भोकरी दाळ इत्यादि.

२. तोटे :

१. कानडी तेलगु संस्कृतीतील काही अनिष्ट चालीप्रथांचा मराठी संस्कृतीत शिरकाव होतो.
उदा. मामा - भाची विवाह.

२. बोलताना भांडण केल्यासारखे बोलण्याची पद्धत.

अशा काही त्रोटक गोष्टी सोडल्या तर सीमाभागात राह�ा-या लोकांना एकमेकांच्या संस्कृतीचा फायदाच होतो हे तोटे देखील तोटे म्हणता येत नाहीत परंतु या गोष्टी वेगळया वाटतात म्हणून येथे उल्लेख आला आहे.

मराठवाडा सीमाभगातील बोलीचा अभ्यास करताना वरील गोष्टी जाणवल्या. वेगळी संस्कृती असणारा हा प्रदेश सगळयाच बाबतीत आपले वेगळेपण जपताना दिसतो.

संदर्भ □ंथ

१. अनुमुलवाड (डॉ) वैजनाथ	संपा. आदिवासी, समाज, संस्कृती आणि साहित्य. इसाप प्रकाशन नांदेड प्र.आ.२०१२
२. इंगळे बालाजी मदन	झिम पोरी झिम, जनशक्ती वाचक चळवळ समर्थ नगर, औरंगाबाद प्र.आ.२००९
३. इंगळे डॉ.विजय	मराठी भाषा : भाषाशास्त्र आणि व्या□र□, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्र.आ.१९९९
४. □ालेल□र ना.□ो.	भाषा : इतिहास आणि भूगोल, मौज प्रकाशन मुंबई दु.आ.१९८५
५. कातगडे पुंडलिकजी	कन्नड भाषा परिचय, अरूणराज प्रकाशन मुंबई, सन १९७४
६. कुलकर्णी डॉ.आरती	भाषा विज्ञान, संकल्पना व स्वरूप, विजय प्रकाशन ना□पूर पहिली आवृत्ती २००४
७. □ालेल□र ना.□ो.	भाषा आणि संस्कृती, मौज प्रकाशन मुंबई, ति.आवृत्ती १९९९
८. कानडे डॉ.मु.श्री	मराठीचा भाषिक अभ्यास, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस पुणे, तृतीय आवृत्ती २००४
९. काळे डॉ.कल्याण, सोमण डॉ.अंजली	आधुनिक भाषाविज्ञान (संरचनावादी, सामान्य आणि सामाजिक), प्रतिमा प्रकाशन पुणे, द्वि.आ.२००३
१०. □ालेल□र ना.□ो.	ध्वनिविचार, मौज प्रकाशन मुंबई दुसरी आवृत्ती १९९०
११. □ामिनी (डॉ)	भाषाविज्ञान, प्रकाशक आराधना ब्रदर्स, कानपूर, प्र.आ. □ानपूर, प्र.आ.१९९६
१२. □ोविल□र प्रा.लीला	वर्णनात्मक भाषाविज्ञान, आरती प्रकाशन, डोंबिवली, मुंबई प्र.आ.१९९२
१३. गजेंद्रगडकर श्री.न	भाषा व भाषाशास्त्र, व्हीनस प्रकाशन, पुणे दुसरी आवृत्ती १९७९
१४. जंबाले डॉ.विठ्ठल	ग्रामीण साहित्य व ग्रामीण कादंबरीचे स्वरूप, ओमसाई प्रकाशन, नांदेड प्र.आ.२०१२

१५. जाधव डॉ.जयद्रथ — संपा.१९९१ नंतरचे ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि संदर्भ संस□ार प्र□ाश-न, लातूर २०१०

१६. जाधव डॉ.जयद्रथ — संपा, जागतिकीकरण - मराठी भाषा, आव्हाने आणि उपाय, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०११

१७. जंबाले डॉ.विठ्ठल — ग्रामीण कादंबरी :मराठवाडी बोलीचे स्वरूप, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.

१८. जोशी प्र.न. — सुबोध भाषाशास्त्र, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पूणे, द्वितीयावृत्ती २००३

१९. जाधव डॉ.तानाजी — सावंत प्रा.दिलीप, संपा.कथावैभव, झसाप प्र□ाश-न, नांदेड २००९

२०. जिरेवाड डॉ.लक्ष्मीकांत — महाराष्ट्रातील आदीवासी : मन्नेरवारलू जमात, समृध्द प्रकाशन, बीड २०१०

२१. तिवारी डॉ.भोलानाथ — भाषाविज्ञान, किताबमहल एजेन्सीज, इलाहाबाद, चौवलवाँ संस्कार २०१०

२२. देशमाने अशोक — चंदन शिवांची कथा : स्वरूपमिमांसा, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २००८

२३. धोंगडे डॉ.रमेश — सामाजिक भाषाविज्ञान, दिलिपराज प्रकाशन, पुणे द्वि.आ.२०१२

२४. पुंडे डॉ.दत्तात्रय — सुलभ भाषाविज्ञान, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे द्वितीय आवृत्ती २००५

२५. पाटील डॉ.नागनाथ — कोंडणातलं जीणं, लोकविद्या प्रकाशन, परभणी द्वितीय आवृत्ती २००३

२६. भोसले द. ता. — संस्कृतीच्या पाऊल□ु□ा, षद्म□ंधा प्र□ाश-न, पु□ प्र.आ.२००१.

२७. मुलाटे डॉ.वसुदेव — ग्रामीण कथा : स्वरूप आणि विकास, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद दि.आ.२००५

२८. मालसे डॉ.स.ग., पुंडे डॉ.द.दि., सोमण डॉ.अंजली — भाषाविज्ञान परिचय, पद्मगंधा प्रकाश-न, पुणे, द्वितीय आवृत्ती २००५

२९. मालसे मिलींद स. आधुनिक भाषाविज्ञान; सिद्धांत आणि उपयोजन, प्रकाशक लोकवाङ्:मय गृह, मुंबई तिसरी आवृत्ती २००४

३०. राजूर□र म.ह, बोरा रामल संपा. तुलनात्मक अध्ययन, स्वरूप और समस्याएँ, वाणी प्र□ाश-न नई दिल्ली १९९०

३१. लांजेवार डॉ.लता, व-हाडी बोलीतील लोकसाहित्य, स्वरूप आणि समीक्षा, विजय प्र□ाश-न -ा□पूर २००३

३२. वाघचौरे डॉ.भीमराव, रा.रं.बोराडे यांचे साहित्य, स्वरूप आणि आस्वाद, विहित प्र□ाश-न औरंगाबाद १९९९

३३. वसे□र □शव बा गावशिवार, प्रतिभास प्रकाशन, परभणी प्र.आवृत्ती २०११

३४. व्यवहारे डॉ.निशिगंधा तौलनिक साहित्याभ्यास, संकल्पना व स्वरूप, ऊरूवेला प्र□ाश-न हिं□ोली २०१२

३५. व्यवहारे शरद लोकसंस्कृतीचा अंत:प्रवाह, प्रतिभा प्रकाशन पुणे १९९९

३६. हंडिबाग डॉ.भारत भाषाविज्ञा-न व्या□र□ व -िबंध, □लास पब्लि□श-न, औरंगाबाद २०११

३७. हिरेमठ डॉ.राजशेखर भाषाशास्त्र परिचय, मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे प्रथमावृत्ती २००७

*** मासि□**

१. सावंत डॉ.दिलिप, संपा.आत्मप्रत्यय (त्रेमासिक), सारंग प्रिंटिंग प्रेस, नांदेड ऑक्टो. ते डिसें.२०११

२. नलावडे प्रमोद त्र्य. लोकराज्य, मराठी (थोरवी □ावी) फेब्रु.२०१४

*** नियतकालिके (लेख)**

१. इंगळे बालाजी सीमावर्ती मराठवाडी बोली (मायबोली), लोकसत्ता,

२. लोमटे आसाराम बनी तो बनी नही तो परभणी (मायबोली), लोकसत्ता